

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ ΤΟΥ «ΣΕΡΒΕΛΗ»
ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΦΩΚΙΚΟ ΕΥΠΑΛΙΟ

ΑΝΑΤΥΠΟ ΑΠΟ ΤΑ
ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΑ, τ. Ι₂' (1998-1999)
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2001

ΑΡΓΥΡΗ ΠΕΤΡΟΝΩΤΗ - ΒΑΣΙΛΗ ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ
ΚΟΝΤΑ ΣΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΧΩΡΙΑ “ΚΑΝΛΗ” ΚΑΙ
“ΣΕΡΒΕΛΗ” ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΟΥ ΦΩΚΙΚΟΥ
ΕΥΠΑΛΙΟΥ

Τὸ εὐρύτερο ἱστοριογεωγραφικὸ πλαίσιο καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ
ὀργάνωση τοῦ χώρου

Ἀφιερώνεται στὴν Καθηγήτρια
Ἑλένη Ἀντωνιάδου - Μπιμπίκου,
τὴν ἐρευνήτρια τῶν ἐρημωμένων χωριῶν

1. Προσδιορισμὸς τῆς θέσης

Στὸν σταδιοδείκτη 21,5 χλμ. τῆς ὁδοῦ Ἀντιρρίου - Λιδορικίου, 11 συνολικὰ χλμ. ἀπὸ τὴν Ναύπακτο (εἰκ. 1), στὸ σημεῖο ποὺ στρίβει κανεῖς ἀριστερὰ ἀκολουθώντας τὸν στενὸ ἀσφαλτοστρωμένο δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Εὐπαλίου, σὲ ἀπόσταση 1 χλμ., δεξιά, πάνω σὲ ἔξαρχμα γῆς καὶ σὲ ὑψόμετρο 220 περίπου μέτρων, βρίσκονται τὰ ἐρεῖπια δυὸ κτισμάτων, ἐνὸς ὑψηλότερου Α καὶ τοῦ ἄλλου χαμηλότερου Β (εἰκ. 2, 3). Ἕνα ἐκτεταμένο πλακοστρωμένο πλάτωμα βρίσκεται στὸν προαύλειο χώρο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὸ παρελθὸν γιὰ τὸ ἀλώνισμα τῶν σιτηρῶν (εἰκ. 4). Μνεῖα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ μνημειακοῦ συνόλου ἔγινε παλαιότερα ἀπὸ τὸν Βασίλη Κατσαρό, ὁ ὁποῖος γράφει: «Στὴν τοποθεσία Σιοιβέλι - περίπου 300 μ. ΝΑ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ βρίζεται ὁ ναὸς <τοῦ ἁγίου Ἰωάννου> - διατηροῦνται μέχρι σήμερα ἐρεῖπια ἀρχιτεκτονημάτων τὰ ὁποῖα. σὲ συνδυασμὸ μὲ

τις παραδόσεις τῶν κατοίκων καὶ τῇ μνείᾳ τοῦ τοπωνυμίου καὶ ὡς «Στὰ Τούρκ'κα χτίσματα», πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς χωροὶ ποὺ κατοικήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους μὲ τὸ πέρασμα τῆς περιοχῆς στὰ χέρια τους, μετὰ τὸ 1701. Ὁ Pouqueville (*Voyage de la Grèce*, 4, σ. 45) ἀναφέρει τὸ χωριὸ «Zaravelli» μὲ 16 οἰκογένειες, ἐνῶ ὁ Γαλλικὸς χάρτης (εἰκ. 5) σημειώνει Karavel-Kaly (βλ. Γ. Σωτηριάδου, *Ζητήματα αἰτωλικῆς ἱστορίας καὶ τοπογραφίας. χάρτης ἐναντὶ σ. 272*)»¹.

2. Περιγραφή τῶν ἐρειπίων

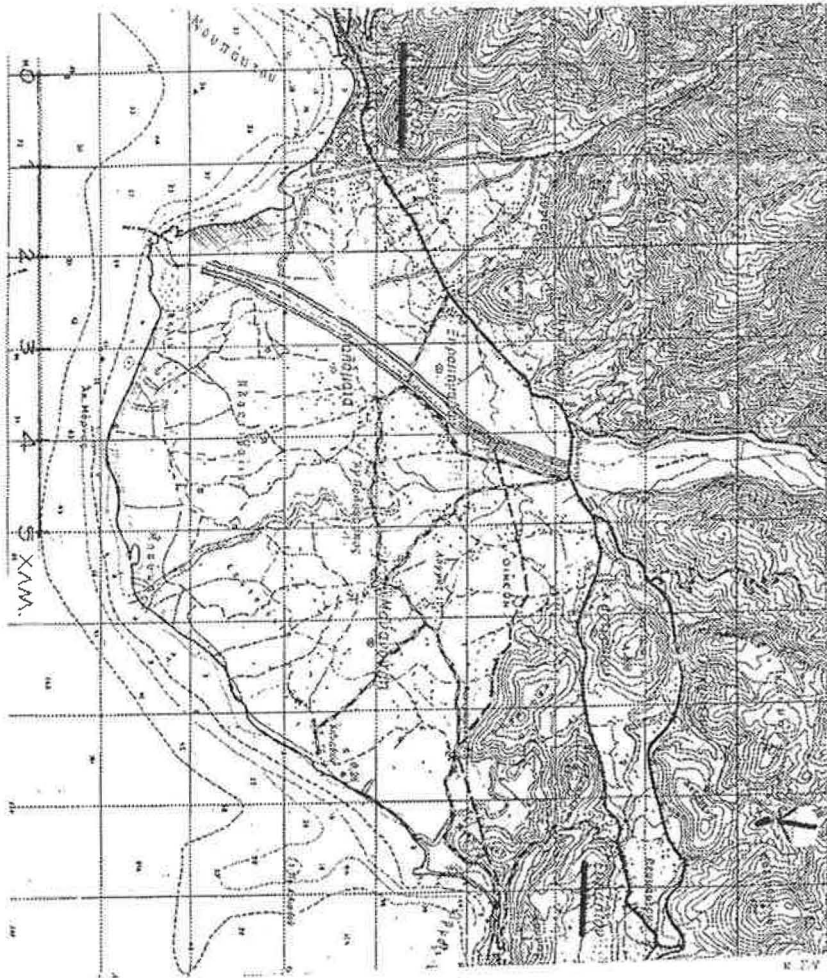
Τὸ κτήριο Α (εἰκ. 6)

Τὸ κτήριο Α εἶναι λιθόδμητο ἀπὸ γκρὶ ἀσβεστόλιθο, κτισμένο μὲ ἰσχυρὸ ἀσβεστοκονίαμα (εἰκ. 7) καὶ χρῆση ξυλοδεσιῶν· οἱ τελευταῖες ἔχουν σχεδὸν καταστραφεῖ, ἀφήνοντας στοὺς τοίχους τὸ κενὸ τῆς θέσης τους (εἰκ. 8). Διατηρήθηκε ἓνα δεῖγμα τους, ποὺ δόθηκε γιὰ δειρολογικὸ ἔλεγχο. Ὅλες οἱ γωνίες του ἦταν κτισμένες ὅπως φαίνεται μὲ καλρὺς γωνιόλιθους, ποὺ ἀφαιρέθηκαν μέχρις ἐνός, ὥστε τώρα ὅλες οἱ γωνιαῖες συνδέσεις τῶν τοίχων ἀπὸ τὴν κορυφὴ ἕως τὸ ἔδαφος θὰ ἔχουν διαλυθεῖ καὶ ἐκεῖ νὰ χαίνουν οἱ τοῖχοι ἐπικίνδυνα (εἰκ. 9, βλ. καὶ εἰκ. 13).

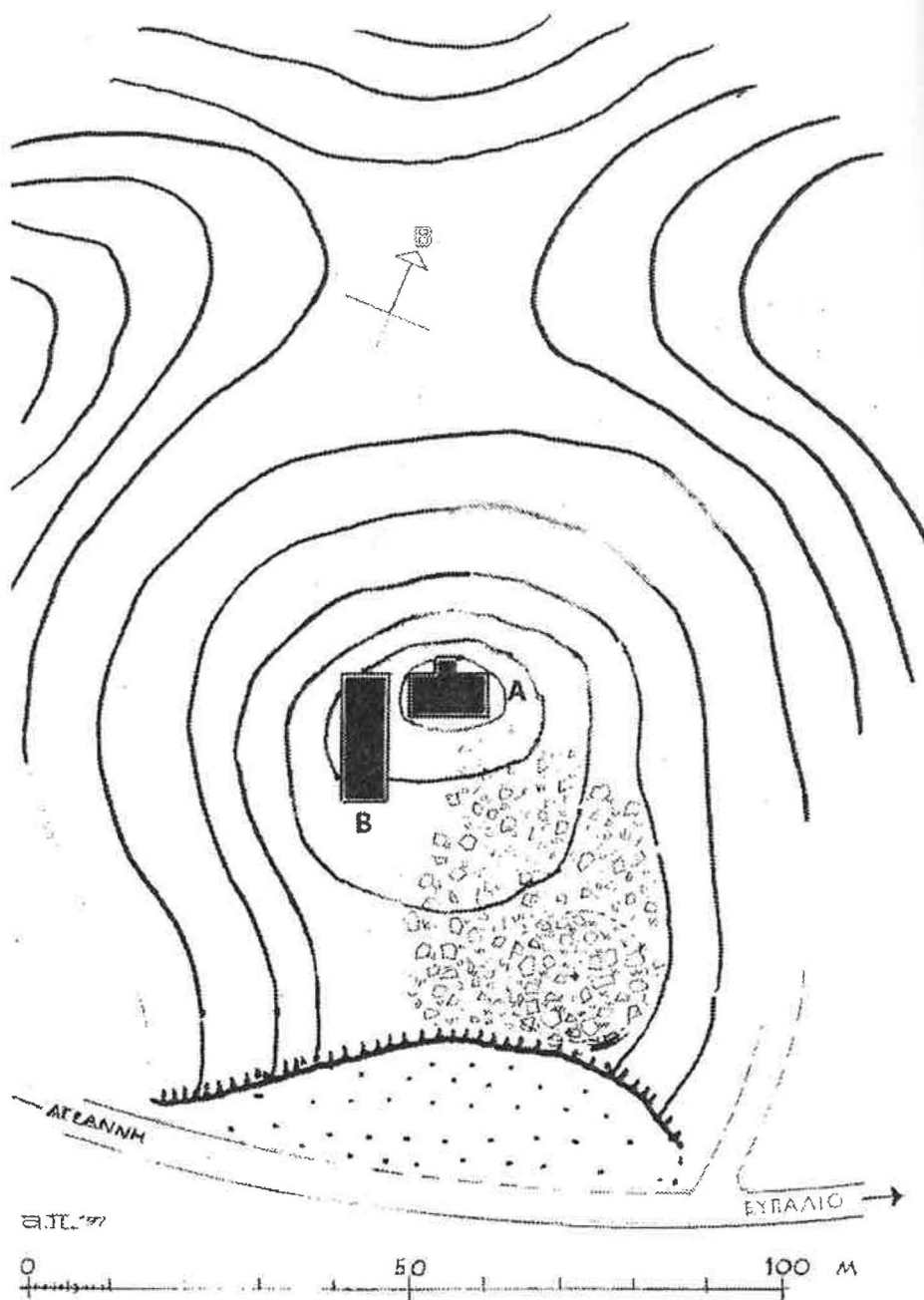
Τὸ ἐρειπωμένο κτήριο Α (εἰκ. 10, εἰκ. 6-9), παρὰ τὴν ἀποσπασματικὴ του κατάσταση καὶ παρ' ὅτι οἱ σωριασμένοι καὶ θρυμματισμένοι τοῖχοι του καλύπτουν μεγάλο μέρος τῶν οἰκοδομικῶν του γραμμῶν, ἀφήνει εὐκόλα νὰ ἀνιχνευτοῦν οἱ ἀρχικὲς βασικὲς διαστάσεις τῆς ὀρθογώνιας κάτοψής του, (ποὺ δὲν εἶναι τέλεια ὀρθογωνισμένη· Οἱ μακρὲς πλευρὲς μετριοῦνται κατὰ μέσον ὅσον 10,55 μ. (ἀκριβῶς 10,60 μ. βορρινὰ 10,50 μ. μεσημβρινὰ), οἱ δὲ στενὲς κατὰ μεγίστη προσέγγιση 6,00 μ. (ἀκριβῶς 6,03 ἢ δυτικῇ, περίπου 6,00 ἢ ἀνατολικῇ). Τὸ πᾶχος τῶν τοίχων μετρήθηκε ἀπὸ 0,73 μ. (νότια), 0,74 (ἀνατολικά) ἕως 0,80 μ. (βόρεια) (εἰκ. 11).

Μεγάλῃ σημασίᾳ ἀποδίδουμε σὲ ἔχνη προσκτίσματος στὸν βόρειο

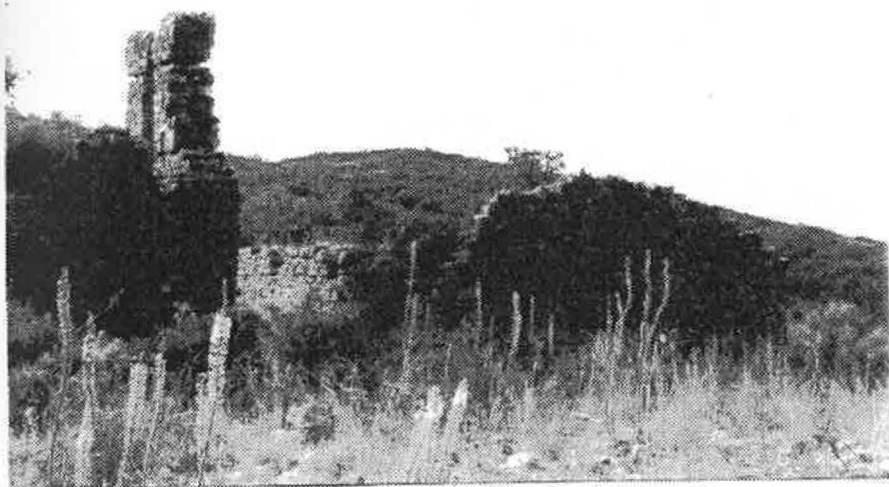
1. Βλ. Β. Κατσαροῦ, *Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ νοτοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδος*, *Βυζαντινὰ* 10 (1980) 47 σημ. 115. Πρβλ. τῶρα Χαρ. Κ. Θάνου, *Ἱστορία τῆς Ἐπαρχίας Δωρίδος* (ἔκδ. Ἰωλκός), Ἀθήνα 1999, σ. 63-68.

Είχ. 1. Τοπογραφικό Ναυπάκτου - Εύβοιανού - «Σερβελί» (απόσπασμα χάρτη ΓΥΣ, έκδ. 1974)

Είκ. 2. Τοπογραφικό σκαρίφημα θέσης «Σερβελή» (1997)

Εἰκ. 3ΑΒ. Τὰ ἐρείπια δύο κτηρίων Α (ἀριστερά) καὶ Β (δεξιά) στὴ θέση «Σιριβέλι». ᾽Αποψη ἀπὸ Βορρὰ (1997)

Είχ. 4. 'Ο πλακόστρωτος άλωνιστικός χώρος. "Αποψη από Ν. (1997)

τοῖχο (εἰκ. 12). Πρόκειται γιὰ μικρὸ προσάρτημα, τοῦ ὁποῖου ἡ κά-
τοψη προβάλλει ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο κατὰ 2,30 μ. μὲ τὴν ἄλλη διά-
σταση τουλάχιστον 3,00 μ. (εἰκ. 6).

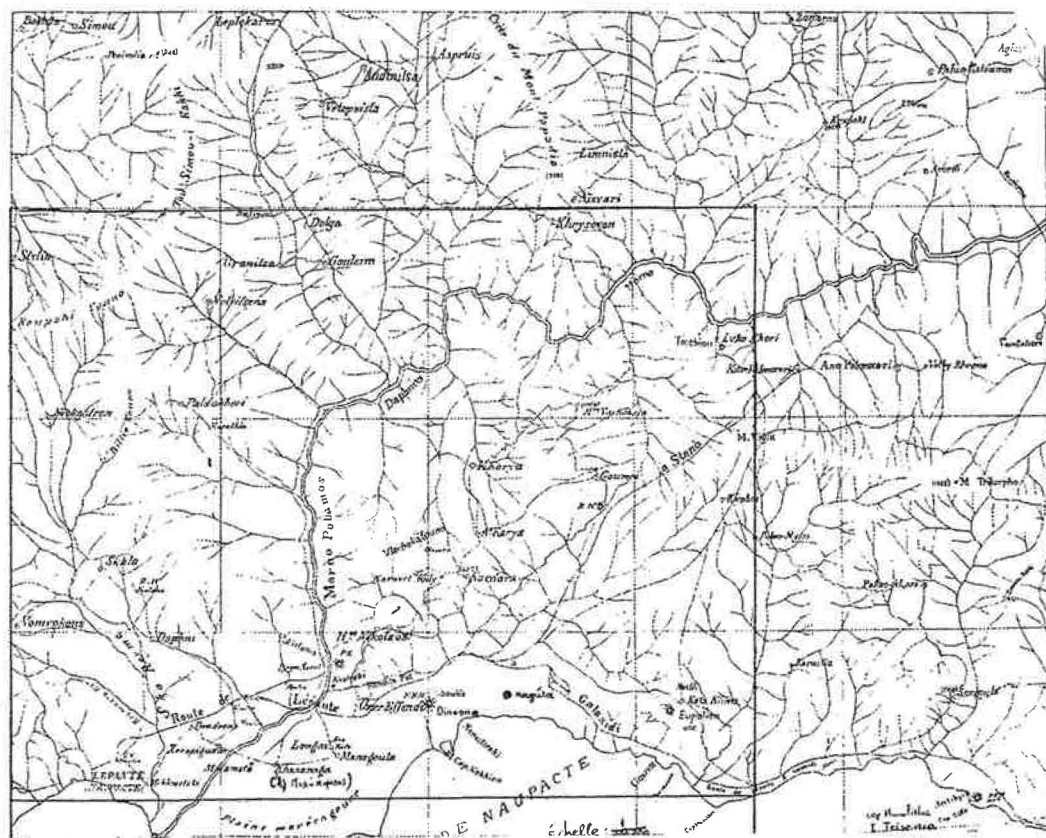
Οἱ ὄρθιοι τοῖχοι στὸ κάτω μέρος τους δὲν παρουσιάζουν κούφωμα
θύρας ἢ παράθυρου. Ὡστόσο δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τὴν πραγ-
ματικὴ κατάστασι σὲ μεγάλα τμήματα τῶν μακρῶν τοίχων ποὺ εἶναι
κρυμμένα κάτω ἀπὸ τοὺς λιθοσωρούς. Βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι δὲν
ὑπῆρχε ἀνοιγμα στὴ στενὴ δυτικὴ πλευρά· τὸ ἴδιο πρέπει νὰ συνέβαι-
νε καὶ στὴν ἀντίστοιχὴ τῆς ἀνατολικῆς. Τελικὰ δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλει-
στεῖ ἡ ὑπαρξὴ θύρας στὸ ἰσόγειο τῆς νότιας μακριᾶς πλευρᾶς, ἂν καὶ
ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη δυνατότητα πρόσβασης, ὅπως θὰ δοῦμε, στὴν
ἴδια μεσημβρινὴ πλευρά. Σαφέστερη εἰκόνα θὰ κερδίζαμε ἐὰν ποτὲ γι-
νόταν καθαρισμὸς τοῦ χώρου.

Τὸ κτήριο Α ὑψωνόταν διώροφο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν ὑπάρχον-
τα δυτικὸ τοῖχο μὲ σημερινὸ ὕψος ἐξωτερικὸ 5,20 μ. (εἰκ. 13 = 3 καὶ
10). Τὸ ἴδιο ὑψηλὸς πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ ἀντίστοιχὸς του στενὸς ἀνα-
τολικὸς τοῖχος, ὅπως φαίνεται σὲ μιὰ παλαιότερη φωτογραφία, τρα-
βηγμένη περὶ τὸ ἔτος 1966 (εἰκ. 10α). Τώρα ὁ ἀνατολικὸς αὐτὸς τοῖχος,
ἔχοντας ἐν μέρει καταρρεῦσει, ἔχει χάσει κατὰ 2 μ. τὸ ὕψος ἐκεῖνο
(ὄντας περίπου 3,20 μ.) καὶ ἐμφανίζεται ἐτοιμόρροπος (εἰκ. 10β).

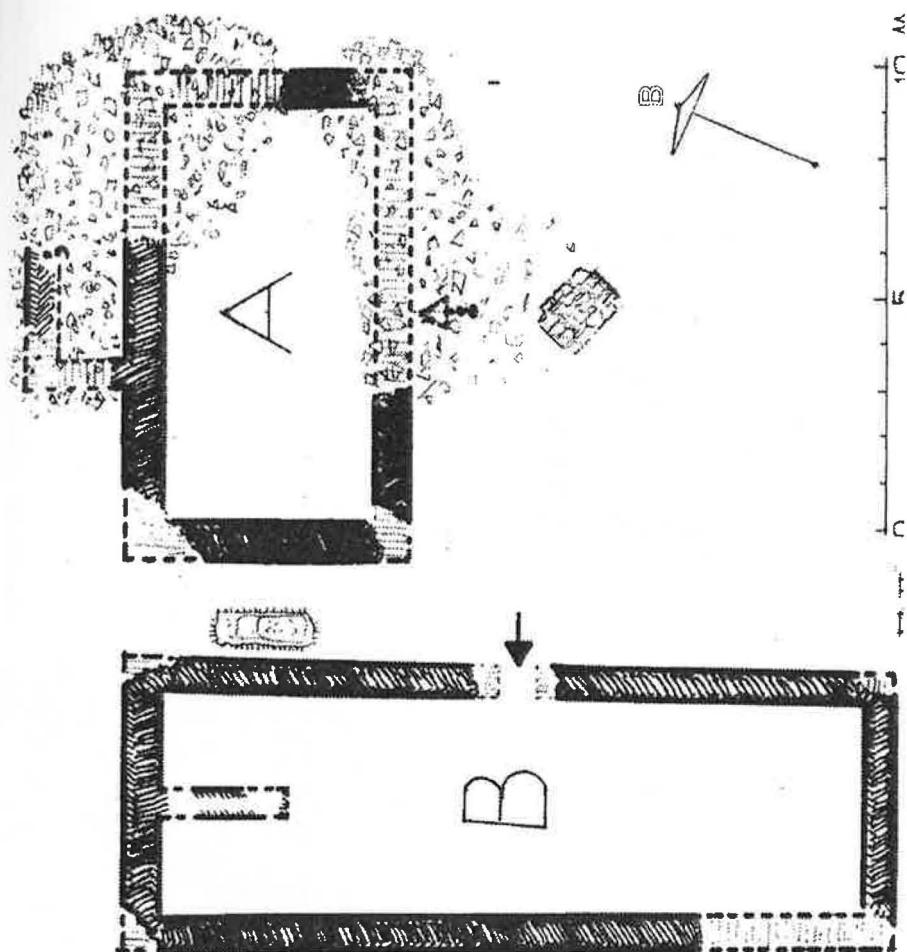
Τὸ κτήριο Α ἦταν διώροφο καὶ μόνο διώροφο, γιατί ψηλὰ στὸν
ὄροφο, στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ὑπάρχοντος δυτικοῦ τοίχου, σώζο-
νται χαρακτηριστικὰ κατάλοιπα τζακιοῦ (εἰκ. 14 καὶ 15). Τὸ τζάκι,
ὅταν τὸ κατασκεύαζαν, τὸ προτιμοῦσαν στὸν πιὸ ψηλὸ ὄροφο, ποὺ χρη-
σίμευε ὡς κατοικία. Σώζεται λοιπὸν ἐδῶ τὸ καμπύλο (ἐν κατόψει) βα-
θούλωμα τοῦ τζακιοῦ στὸν τοῖχο, τὸ ὁποῖο ψηλὰ βαθμιαῖα στενεύει,
ὅπως γίνεται στὶς καμινάδες τζακιῶν.

Ἐκατέρωθεν τοῦ τζακιοῦ ἀνοίγονται σὲ βάθος 0,32 μ. στὸν πέτρι-
νο τοῖχο ἀπὸ ἓνα σχεδὸν τετράγωνο ντουλαπάκι 0,33 x 0,35 μ. Αὐτὰ
τὰ ντουλαπάκια, συνοδευτικὰ κατὰ κανόνα τῶν τζακιῶν, εἶναι ποὺ ὀνο-
μάζονται σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας «πουλίτσες» (εἰκ. 14 καὶ 15)
καὶ στὴ Δωρίδα «παραθύρες»².

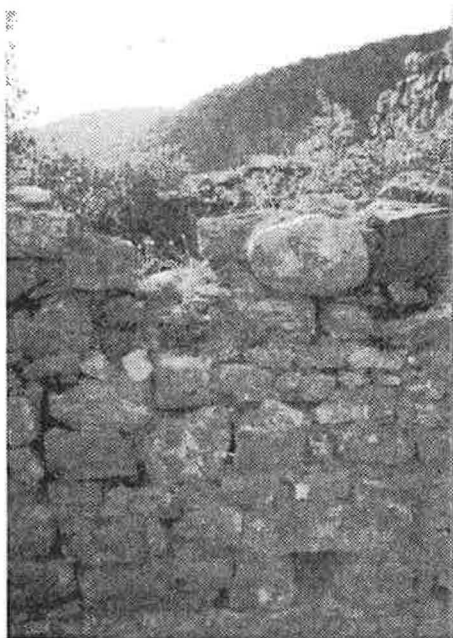
2. Βλ. J. Λουκοπούλου. Αἰτωλικὰ οἰκίσσεις, σκεύη καὶ τροφὰ. Ἀθῆναι 1925 (φωτ.
ἀνχτ. 1984), σ. 11, 14, 16.

Εἰκ. 5. Karavel Kaly (Caravel· Σαραβέλ. Kaly>Ka<η>li· Καλλῆ): ἀπόσπασμα Γαλλικοῦ Χάρτη (1830;)

Εικ. 6. «Σιριβέλι»:Στά «Τούρκ'κα χτίργια»: Τοπογραφικό και κάτοψη κτηρίου A και B

Εικ. 7. Κτήριο Α. Δείγμα τοιχοποιίας (1997)

Εικ. 8. Κτήριο Α. Κενά στην τοιχοποιία, όπου υπήρχαν ποτέ οι οριζόντιες ξυλοδεσιές (1997)

Εἰκ. 9. Ἀφαίρεση γωνιολίθων, κτήριο Α, δυτική γωνία (1997)

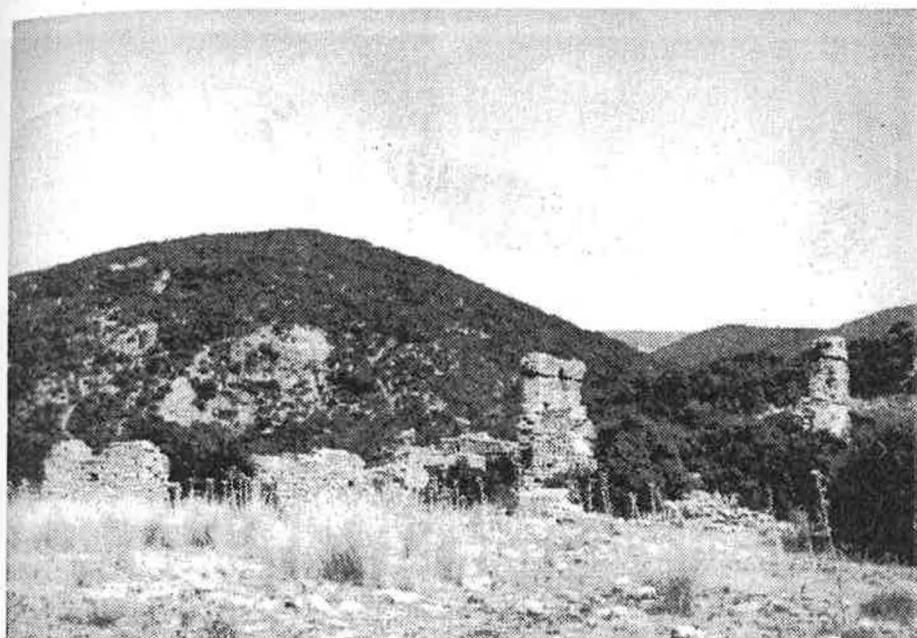
Πιο έξω από αυτά τα ντουλαπάκια, στα αριστερά και δεξιά του έρειπωμένου τοίχου, διακρίνονται καθαρά κατάλοιπα παραθύρων (δύο τὸν ἀριθμό). Στα αριστερά τῆς εἰκόνας (εἰκ. 14-15 καὶ 16), δηλαδή στὸ νότιο παράθυρο, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ μετρήσουμε τὸ ἀρχικό του ὕψος τῆς τάξεως τοῦ 1,28 μ. ποὺ κρίνεται ἀρκετὰ μεγάλο. Ἡ διάσταση τοῦ πλάτους τῶν παραθύρων δὲν μπορεῖ ν' ἀνιχνευτεῖ: ὑποθέτουμε ἓνα πλάτος 0,60 - 0,65 μ. Τὰ παράθυρα αὐτὰ ἀγνάντευαν τὸν κάμπο, πρὸς τὸ πῶ ἀνοιχτὸ μέρος τοῦ τόπου.

Στὰ νότια τοῦ κτηρίου Α κατὰκειται στὸ ἔδαφος ὀρθογωνισμένος ὄγκος τοῦ νότιου τοίχου, ποὺ ἐξ αἰτίας τῆς καλῆς δομῆς καὶ τοῦ ἰσχυροῦ κονιάματος παραμένει συμπαγῆς (εἰκ. 17). Οἱ διαστάσεις εἶναι 1,70 μ. σὲ μῆκος ἐπὶ 1,20 μ. σὲ ὕψος. Οἱ ἄκρες του καθ' ὕψος εἶναι καλοχτισμένες μὲ ἀγκωνάρια, διαμορφωμένες ὡς μέτωπα κατὰ τὸ πλάτος: προφανῶς λοιπὸν εἶχαν χτιστεῖ γιὰ «λαμπάδες», ἥτοι κατὰ κόρυφες παρειῆς κουφωμάτων. Ὡστε τὸ κομμάτι αὐτὸ βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνοίγματα, ἦταν ἓνα «συντίρι»¹.

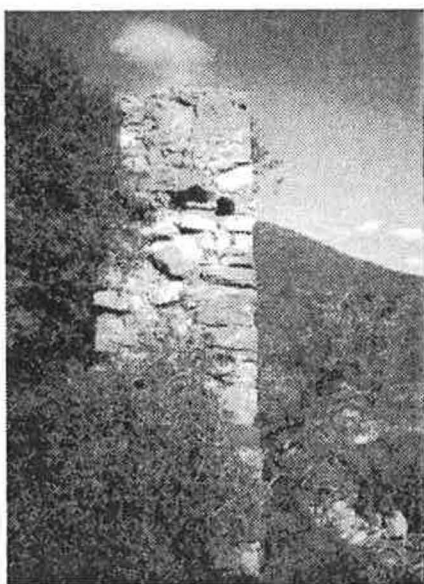
Τὸ «συντίρι», ἐπεὶδὴ βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ μέση τοῦ νότιου τοίχου, 3,20 μ. (βλ. εἰκ. 6) καὶ ἐπεὶδὴ ἔχει σημαντικὸ βά-

3. Μὲ τὸν ὄρο λαμπάς, ὁ (λαμβάς, λαβ-βάς) ἐννοοῦμε τὶς πελεκητὲς κατακόρυφες παρειῆς τῶν κουφωμάτων [= σταθμοί, παραστάδες, βλ. Ζησ. Α. Τζάρτζανου. Περὶ τῶν λαϊκῶν τεχνικῶν ὅρων τῆς οἰκοδομικῆς (τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων) μετὰ λεξικοῦ κειμένων. Ἀθήνα 1961, σ. 135, σελ. 221). Λέγεται καὶ «λαμπάδι» (Ἡπειρος, Καστοριά, Σουβλά Παρνασσίδος, Τεῖχιον Δωρίδος, Τιθορέα [Βελίτσα]). Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς ὅρος λαμπάς, πλῆθ. λαμπάδες, εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένος στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Ρόδος, Χίος, Ἄνδρος, Τήλος, Καστελόριζο, Λέρος), στὰ Κύθηρα, στὴν Πελοπόννησο (Λαγκάδια, στοῦ Σέρβου) καὶ στὴν Ἡπειρο (Πυρσόγιαννη, Βούρμπιανη). Ἐκφράζουμε θεμελιῶς εὐχαριστίες στὸν φίλο γλωσσολόγο Γ. Ἰ. Τσουνιδά καὶ στοὺς κ.κ. Γιαννάκη Παπαχριστοδούλου, Ἰω. Μαυρομάτη καὶ Ἀναστάσιο Εὐθυμίου ποὺ μὲ ἐπιστολὰς τοὺς ἀνταποκρίθηκαν πρὸς βῆμα νὰ συνδράμουν στὴν ἐρευνα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὅρων ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν στὴ σημείωση αὐτὴ καὶ στίς δύο ἐπόμενες.

4. Ὁ ὅρος συντίρι, (τὸ) σημαίνει στὴ Β. Δ. Κυνουρία τὸ «ἀγκωνάρι τοῦ σπιτιοῦ» (βλ. Ἀντωνίου Μανράκη, Ὁδηγὸς τοῦ μηχανικοῦ καὶ τῆς Οἰκοδομικῆς τέχνης, Ἀθήνα 1899, σ. 35: «γωνιαῖο λίθοι ἐκγονδρισμένοι πρὸς βλ. ὁ.π., σ. 113: «οἱ εἰς τὰς κόψεις τῶν κουφωμάτων ἀκρογωνιαῖοι λίθοι»). Ὁ Ζήσιμος Τζάρτζανος (ὁ.π., σ. 214, σελ. 214) γράφει: «Συντίρι (τὸ) ἄν. ἐτυμ. Στενὸν τμήμα τοίχου μεταξὺ δύο ἀνοιγμάτων (πεσσός). Στὴν Ἰκαρία, σὲ συνάρεια μὲ τὸν ὄρο λαμπάς, χρησιμοποιοῦν ἀντὶ γὰρ τὸ συντίρι τὸν ὄρο λαμπάς (βλ. Ἀλ. Πουλιανοῦ, Λογογραφικὰ Ἰκαρία, τόμ. Α' (1976), σ. 219.

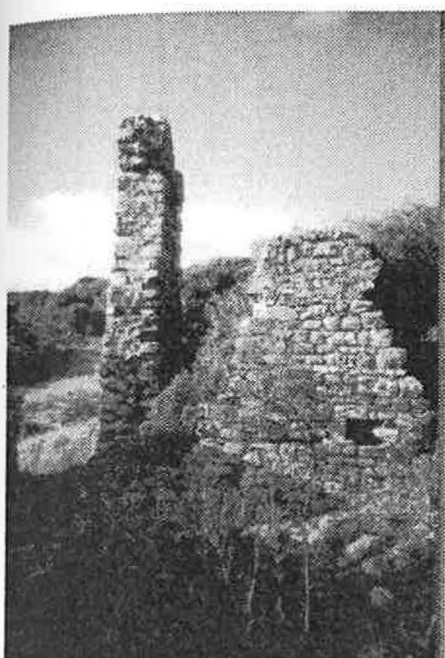
Εικ. 10Α. Κτήριο Α. από Ν: Εικ. 10Α επάνω γύρω στὰ 1966.
Εικ. 10Β. τοῦ 1997: διακρίνεται ἡ προϊούσα φθορά, ἰδίως στὸν ἀνατο-
λικὸ (δεξιὰ) τοῖχο

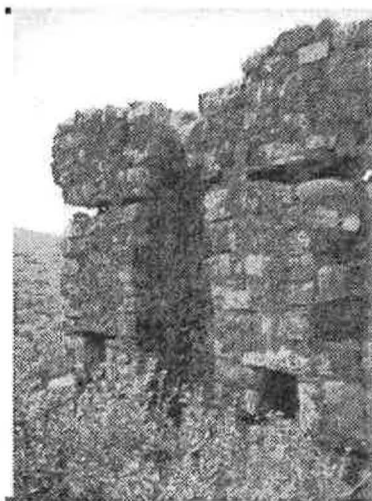
Είκ. 11. Κτήριο Α. Διακρίνεται τὸ σχετικά περιορισμένο πάχος τοῦ τοίχου. (Ἡ μαυρισμένη τρύπα προέρχεται ἀπὸ τὸ κενὸ ποὺ ἄφησε ἡ σαπισμένη ξυλοδεσιὰ (1997)

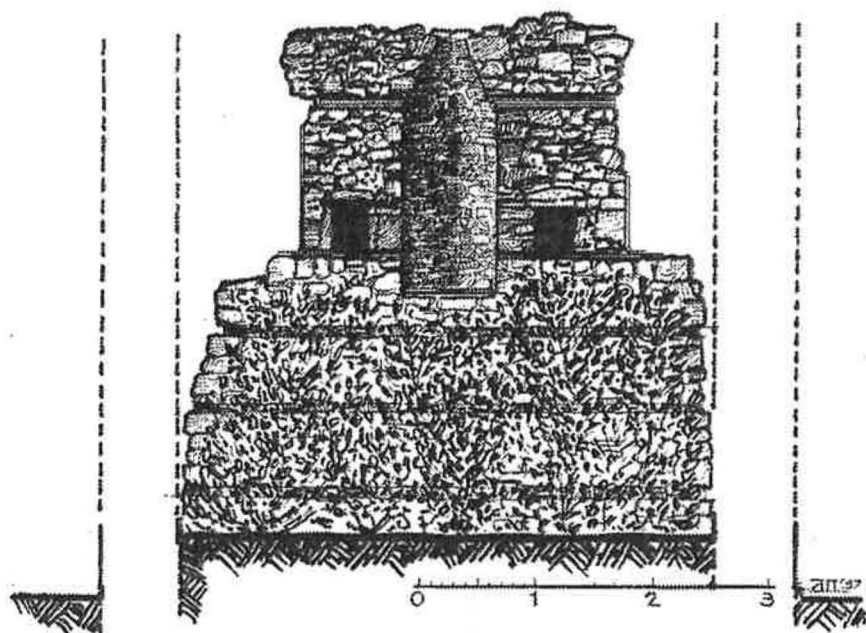
Είκ. 12. Κτήριο Α. Τίχνη μικροῦ προσκτίσματος στὸ βόρειο τοῖχο

Εικ. 13. Κτήριο Α. Ό ψηλός τοίχος είναι ό δυτικός (1997)

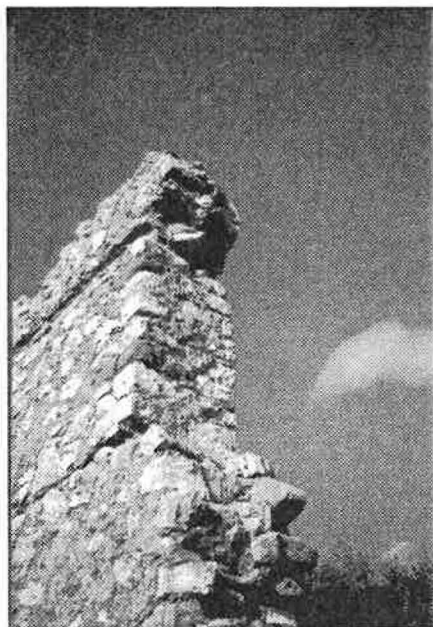
Εικ. 14. Κτήριο Α. Έσωτερική όψη δυτικού τοίχου. Διακρίνεται τó κοίλωμα του τζακιού, ζευγός εκατέρωθεν θυρίδων (καί ίχνος ισχυρής ξυλοδεσιᾶς (1997)

Είλκ. 15. Κτήριο Α. Έσωτερική όψη δυτικού τοίχου. Στὸν ὄροφο ἔχνη ἐστίας, οἱ δύο ἐκατέρωθεν θυρίδες καὶ —στὶς δύο ἄκρες— τὰ κατάλοιπα ἀπὸ σταθμούς («λαμπάδες») δύο παραθύρων, κάτω δὲ στὸ ἰσόγειο τρεῖς σειρὲς ξυλοδεσιές (Σχέδιο 1997)

ρος, περίπου 8-8½ τόνους, πρέπει: α) νὰ ἀποκλειστεῖ ὅτι κατέπεσε ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἰσογείου καὶ β) νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἐκσφενδονίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια σεισμοῦ ἀπὸ τὸν ὄροφο. Ἐκεῖ πάνω λοιπὸν πού βρισκόταν ἀνάμεσα σὲ δύο ἀνοίγματα, πολὺ πιθανὸ εἶναι ἓνα ἀπ' αὐτὰ νὰ ἦταν πόρτα.

Σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο στέγασης πρέπει νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν καλυπτόταν ἀπὸ θόλο τὸ κτήριο Α, ἀφοῦ δὲν βρέθηκε ἓνα κομμάτι πού νὰ τὸν θυμίζει, ἀφοῦ τὸ ἐλεύθερο καλυπτόμενο ἀνοίγμα εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο, περὶ τὰ 5 μ., καὶ οἱ τοῖχοι (στὸν ὄροφο), (πάχους περ. 0,50-0,55 μ.) ἀδύνατοι γιὰ νὰ ἀντέξουν στὶς πλάγιες ὠθήσεις τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου. Δεχόμαστε συνεπῶς ὅτι τὸ κτήριο Α σκεπαζόταν μὲ ξύλινη κεκλιμένη στέγη, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀνήκουν διάσπαρτα κεραμίδια, ὅχι πολυάριθμα, κυρίως στὸν περιβάλλοντα χῶρο.

Εἰκ. 16. Κτήριο Α. Δυτικὸς τοῖχος. Ὁροφος. Ἰχνη (νότιου ὡς πρὸς τὸν τοῖχο) Παραθύρου (1997)

Εἰκ. 17. Κτήριο Α. Τετραγωνισμένος ὄγκος τοιχοποιίας πρὸ τοῦ νοτίου τοίχου (1997)

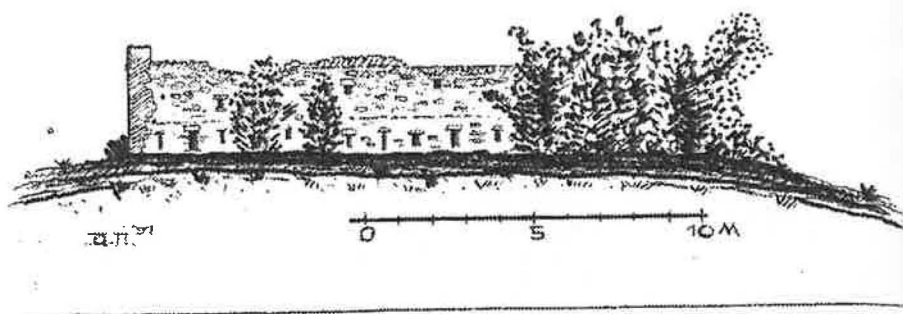
Εικ. 18. Τὸ χαμηλότερο κτήριο Β, δυτικά τοῦ Α (πὸ ὑψώνεται στὰ ἀριστερὰ τῶν εἰκόνων). Εἰκ. 18Α (πάνω): βορειοδυτικὴ – κατὰ προσέγγιση – ἄποψη. Εἰκ. 18Β: Βόρεια πλευρὰ τοῦ κέντρου Β (1997). Πρβλ. εἰκ. 22.

Εικ. 19. Κτήριο Β. Δυτικός τοίχος. Στα δεξιά τής φωτογραφίας, πίσω από τὰ δέντρα, ὁ τοίχος ἔχει κατεδαφιστεῖ (1997)

Εικ. 20. Κτήριο Β: νοτιοανατολική ἄποψη: ὁ σκιασμένος μακρὺς τοίχος εἶναι ὁ ἀνατολικός. (1997)

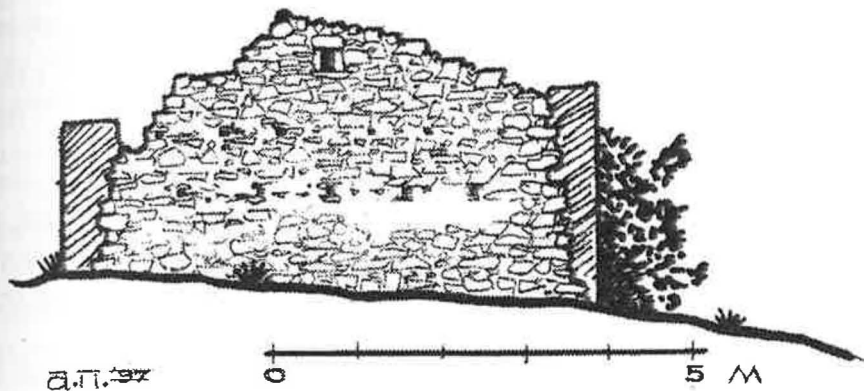
Εικ. 21. Κτήριο Β. Σκαρίφημα δυτικής όψης (1997). Διακρίνεται δεξιά (νότια άκρη) τὸ χάσμα στὸν τοῖχο.

Τὸ κτήριο Α ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία κατοικία. Ἐπὶ πλέον ἢ μὴ πιστοποιούμενη παρουσία παραθύρων στὸ ισόγειο καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν μικρῶν διαστάσεων προσκτίσματος στὴ μέση τῆς βόρειας πλευρᾶς ὁδηγοῦν στὴ βásiμη ὑπόθεση ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ὀχυρὴ κατοικία. Τὸ βόρειο πρόσκτισμα πρέπει νὰ ἦταν πυργόπουλο, στοιχεῖο ποὺ συναντᾶται συχνὰ σὲ ὀρθογώνιους πύργους.

Ἡ εἴσοδος στὸν ὄροφο δὲν γνωρίζουμε ποῦ ἦταν ἀκριβῶς. Πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ νότια πλευρά. Τὸ πιθανότερο εἶναι νὰ μὴν ἀνοιγόταν στὸ ισόγειο, ἀλλὰ νὰ βρισκόταν στὸν ὄροφο. Ἐκεῖ ψηλὰ στὴ μέση τῆς νότιας πλευρᾶς, ὅπως εἶδαμε, ὑπῆρχε ἄνοιγμα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἀνέβαιναν –ὅπως γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ– μὲ μιὰ ἐλεύθερη ἀνασυρόμενη ξύλινη σκάλα. (Εἶναι ἡ πιθανότερη περίπτωση, μιὰ καὶ δὲν βλέπουμε ἐμφανῆ ἵχνη πέτρινης σὲ ἀπόσταση σκάλας, συνδυαζόμενη μὲ ἀνασυρόμενη ξύλινη γέφυρα, γιὰ τὴν πρόσβαση).

Τὸ κτήριο Β

Στὰ δυτικὰ τοῦ κτηρίου Α καὶ σὲ ἀπόσταση λίγο περισσότερο ἀπὸ 2 μ. (ἀκριβέστερα 2,09 ἢ ΒΔ γωνία τοῦ κτηρίου Α, καὶ 2,16 μ. ἢ ἄλλη, ἢ ΝΔ) ὑψώνεται τὸ ἐρείπιο τοῦ χαμηλότερου κτηρίου Β (εἰκ. 3, 6 κ.ἄ.). Ἡ κάτοψη καὶ αὐτοῦ εἶναι μακρόστενη, μὲ τὸν κατὰ μῆκος

Εἰκ. 22. Κτήριο Β: Βόρεια πλευρά. Σώζεται σχεδὸν τὸ ἀρχικὸ ὕψος, διακρίνεται χοντρικὰ ἢ ἀρχικὴ, «ἀετωματικὴ» ἀπόληξή του. Οἱ γωνιόλιθοι ἔπεσαν θύματα ἀρπαγῆς, καὶ στὶς δύο (σὲ ὅλες) τὶς γωνίες (1997).
Πρβ. εἰκ. 18.

ἄξονά της διατεταγμένο κάθετα ὡς πρὸς τὴ φορά τοῦ κτηρίου Α. Οἱ βόρειοι τοῖχοι καὶ τῶν δύο κτηρίων εἶναι «περασιά», δηλαδή βρίσκονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς (εἰκ. 6). Αὐτὸ δείχνει στοιχειώδη προγραμματισμό, καὶ μᾶς κάνει νὰ σκεπτόμαστε μήπως συνδέονταν τὰ δύο κτήρια μὲ ἐνιαῖο τοῖχο. Ἡ ὅλη διάταξή τους σὲ σχῆμα «Γάμα» μὲ τὸ ἀνοιγμα τῆς γωνίας πρὸς τὸν προσηλιακὸ νοτιοανατολικὸ τομέα ἐπίσης ὑποβάλλει τὴν ἰδέα σχεδιασμοῦ· ὅπωςδήποτε εἶναι ἓνα καλὸ παράδειγμα παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Τὸ κτήριο Β ἔχει μῆκος περίπου 16,80 μ. (ἀκριβέστερα 16,70 ἀνατολικά, 16,90 μ. δὲ δυτικά, ἔμμεσα μετρημένο) καὶ πλάτος ἄνισο, δηλαδή στὸ βορρᾶ 6,40 μ., ἐνῶ στὸ νότο 0,50 μ. λιγότερο, ἤτοι 5,90 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ του πρὸς βορρᾶν κατανέμεται σὲ δύο σχεδὸν ὅμοια, περίπου τετράγωνα, γωνιαῖα διαμερίσματα (εἰκ. 6).

Τὸ κτήριο Β διατηρεῖται σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση. Βέβαια ἔχουν ἀφαιρεθεῖ καὶ ἀπὸ αὐτὸ συστηματικὰ ὅλα τὰ γωνιαῖα ἀγκωνάρια καὶ παραγκώνια (εἰκ. 18B).

Μόνον τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου σὲ μῆκος περίπου 4,30 μ. ἔχει καταλυθεῖ ἕως σχεδὸν τὸ ἔδαφος (εἰκ. 19 καὶ 21). Ἐὰν ἀποκλεί-

σουμε ότι στο γωνιαίο αυτό απόμερο μέρος του κτηρίου Β υπήρχε πρόσβαση, εύκολα τότε αναγνωρίζουμε ότι είχε την είσοδό του (προφανώς μία και μοναδική) στην ανατολική πλευρά· σ' αυτή δὲν πρέπει νὰ εἶχε ἄλλο ἄνοιγμα, καθὼς ὁ τοῖχος σώζεται συνεχῆς σὲ ἀρκετὸ ὕψος (εἰκ. 20).

Ἀντίθετα πολλὰ ἀνοιγματάκια ἐμφανίζονται στὴ δυτικὴ μακριὰ πλευρά (εἰκ. 19). Τῆς τελευταίας τὸ ὕψος σώζεται ἱκανοποιητικά, ἐξωτερικὰ μετρημένο, ἀπὸ 2,40 ἕως 2,90 μ., ποὺ φαίνεται νὰ πλησιάζει τὸ ἀρχικό. Ἐνδεχομένως πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε καὶ μιὰ ἐπίχωση τῆς τάξεως τῶν 0,50-0,60 μ.

Σὲ μῆκος 11 μ. τοῦ ὑφιστάμενου δυτικοῦ τοίχου, καὶ σὲ μιὰ ζώνη ὕψους ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἔδαφος (ἢ στάθμη τοῦ ὁποῖου ἀρχικὰ —ὅπως εἴπαμε— πρέπει νὰ ἦταν χαμηλότερα) $1\frac{1}{2}$ μὲ 2 μ. ἀναγνωρίζουμε 4-5 φεγγιτάκια ὕψους περίπου 0,25 μ. καὶ πλάτους περίπου 0,20 μ. (βλ. σχέδιο εἰκ. 21). Ὑποθέτουμε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν κατ' ἀναλογίαν στὸν ὑπόλοιπο δυτικὸ τοῖχο ἄλλα 2 ἢ 3 ὅμοια ἀνοιγματάκια.

Ἐντυπωσιακότερη εἶναι μιὰ ἄλλη πυκνὴ σειρὰ ἀνοιγμάτων χαμηλά, σχεδὸν στὸ ἔδαφος. Πυκνὴ σειρὰ περίπου ἀνὰ μέτρο ἀπὸ στενὲς ὀρθόψηλες θυρίδες ὡς ἔγιστα πλάτους 0,10 μ. καὶ ὕψους ἀπὸ 0,30 ἕως 0,50 μ. Ἀκριβῶς δὲ ἐπειδὴ οἱ θυρίδες αὐτὲς ἐμφανίζονται τώρα σχεδὸν στὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους, ἔχοντας στὸ κάτω μέρος τους συχνὰ μιὰ πλακίτσα γιὰ «ποδιά»⁵, σκέπτεται κανεὶς ὅτι κάποτε βρίσκονταν

5. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ ὁρολογία ἡ ποδιά (κέντημα ποὺ κρεμιέται στὸ εἰκονοστάσι κάτω ἀπὸ τὶς εἰκόνες) βρίσκεται σὲ χρῆσι ἰδίως σὲ μοναστικὰ κέντρα κατεξοχῆν στὸν Ἅγιο Ὅρος) στὶς περιπτώσεις τῶν λιτανευτικῶν εἰκόνων τῆς Παναγίας (ποδιά καὶ θρόνος τῆς Παναγίας), τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων καὶ ἐν γένει τῶν διαχώρων τοῦ τέμπλου (ποδιὲς κρεμαστὲς). Ὁ ὅρος φαίνεται νὰ εἶναι παράδοση τοῦ βυζαντινοῦ ὅρου γιὰ τὸ ὕφασμα τῆς Ἀγ. Τράπεζας (ποδέα, ἢ, βλ. Α. Frolov. La «podea» un tissu décoratif de l'église byzantine, *Byzantion* XIII (1938) 461-504). Συχνὰ ζωγραφίζονταν ὕφασμάτινες καὶ κεντητὲς ποδιές σὲ ἐπιχρισμένους τοίχους. [Ὡς παράδειγμα μεσοβυζαντινῶν χρόνων προσφέρεται ἡ μικρὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Μερκουρίου στὸ χωριὸ Ἀγ. Μάρκος τῆς Κέρκυρας καὶ ἡ ἀποτοιχισμένη τοιχογραφία ἀπὸ τὸν ναῖσκο τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸ χωριὸ Κάτω Κορακιανὰ (σήμερα στὸ Μουσεῖο Κέρκυρας), βλ. P. L. Vocotopoulos. *Fresques du XIe siècle à Corfu*, *Cahiers Archéologiques* XXI (1971), σ. 164, fig. 16 καὶ σ. 173, fig. 20]. Ὡς ἀρχιτεκτονικὸς ὅρος ἡ ποδιά τοῦ παραθύρου ὑποδηλώνει: α) τὸ μέρος ἀπὸ τὸ δάπεδο ὡς τὸ ἄνοιγμα τοῦ παραθύρου, β) μακριὰ ὀρθογώνια πλάκα μαρμάρου ποὺ τοποθετοῦν στὸ κάτω μέρος τῶν παραθύρων ὡς διακοσμητικὸ στοιχεῖο, γ) τὸ κάτω μέρος τοῦ παραθύρου

σέ μεγαλύτερο ύψος, πού μειώθηκε λόγω επίχωσης.

Νομίζουμε ότι στη βόρεια στενή πλευρά αναγνωρίζουμε τὸ καλύ-
τερα σωζόμενο τμήμα τοῦ κτηρίου Β (εἰκ. 18 καὶ 22). Τὰ ἀγκωνάρια
τῶν γωνιῶν κι ἐδῶ λείπουν, φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ διατηρούμενο ὕψος
μέγιστο τῆς πλευρᾶς τῶν 3,30 μ. λίγο ὑπολείπεται τοῦ ἀρχικοῦ.

Καὶ ὅχι μόνο αὐτό, ἀλλὰ ἐπὶ πλεον κυρίως ἡ διατηρούμενη «ἀετω-
ματική» ἀπόληξη τοῦ τοίχου καὶ τὸ ἐκεῖ ψηλὰ ἀξονικὸ παραθυράκι
(0,12⁵ x 0,29 μ. σέ ὕψος 2,65 μ.) μὲ βεβαιότητα μᾶς ὁδηγοῦν νὰ ἀνα-
παραστήσουμε τὸ κτήριο Β ὡς ισόγειο κτίσμα, ξυλόστεγο μὲ δίρριχτη
κεραμοσκεπαστὴ στέγη.

Τὸ κτήριο Β βásiμα ὑποθέτουμε ὅτι ἐχρησίμευε ὡς μεγάλος ἀπο-
θηκευτικὸς χώρος. Τὰ ἀνοίγματά του θὰ χρησίμευαν γιὰ φωτισμὸ καὶ
γιὰ ἀερισμὸ, ἰδιαίτερα δὲ ἡ χαμηλὴ πυκνὴ σειρὰ τους μᾶλλον καὶ ὡς
πολεμικὲς ἀμυντικὲς θυρίδες.

Τὸ ἁλώνι / ὁ ἁλωνιστικὸς χώρος

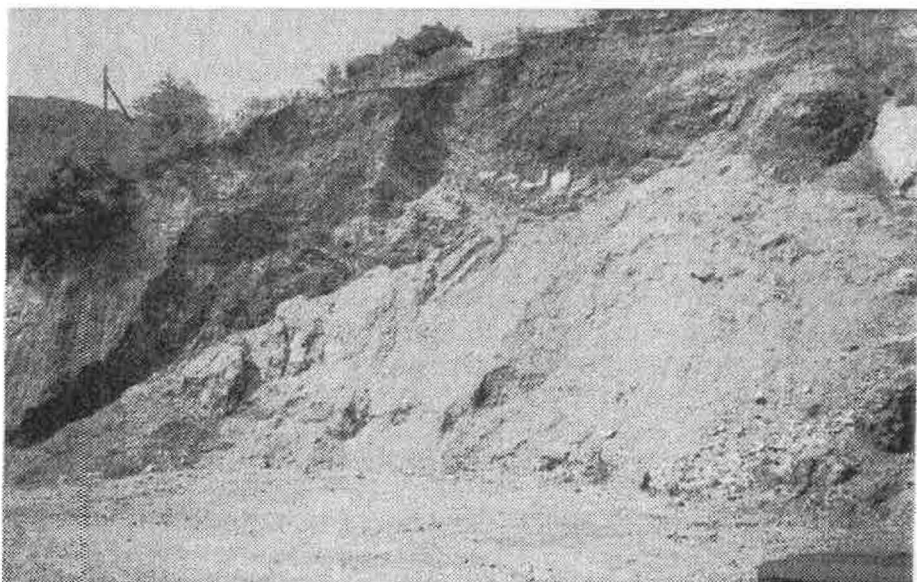
Στὰ νοτιοανατολικά τοῦ συγκροτήματος τῶν κτηρίων Α καὶ Β βρί-
σκεται ὁ ποτὲ ἁλωνιστικὸς χώρος (εἰκ. 2 καὶ 4). Σ' ἓνα τμήμα του,

δ) πέτρινο γείσωμα τοῦ παραθύρου (ἐπαρχία Βοΐου), ε) περβάζι παραθύρου. *Ποδιά* ἐπίσης
λέγεται τὸ μέρος τῆς στέγης πού προεξέχει [Πελοπόννησος (Ἀναβρυτή)], τὸ γείσο τῆς
στέγης τοῦ σπιτιοῦ [Ἡπειρος (Κουκούλι)]. Μικρὴ τετράγωνη ποδιά, ἕως 1 μέτρο, σχη-
ματίζεται πάνω ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ στὴν Ἀρτοτίνη (βλ. Δ. Λουκοπούλου.
Αἰτωλικὰ Οἰκίσεις, σκεύη καὶ τροφίμ. Ἀθήνα 1925, σ. 45)· παρόμοια χρῆσι ἀπαντᾷται
καὶ στὴν Πρέβεζα καὶ ὡς «ὐπέρθυρο» ἐρμηνεύεται ἡ λέξι σὲ ἀδημοσίευτο χειρόγραφο ἀπὸ
τὸ Ξηροβούνι τῆς Ἡπείρου. *Ποδιά* τῆς πόρτας: «ὁ πύς τῆς κλίμακος, σκαλοπάτι τοῦ ἐσω-
τερικοῦ εὑρισκόμενον μετὰ τὸ κατώφλιον», Χίος (Μεστά). Λῆγμονε [Pernot. Parl. de Chio.
III. 509]. Στὴ Μακεδονία (Καστοριά): «Ἐν Πεύκῳ οἱ κουρνίζες (sic) τοῦ τζακιοῦ: πουνιές,
οἶν. Παρασιτιά· ἡ Ποδιά τζακιοῦ Θεσσαλίας (Τσαγκαράδα). Ποδγιά (προεξοχή) τῆς πα-
ρασιτιάς (Λειψοί). Ποδιά λέγεται καὶ ἡ προεξοχή, ἡ πλάκα μπροστὰ ἀπὸ τὸ στόμιον τοῦ
φούρνου. Ἡ λέξι ἔχει καὶ ἄλλες σημασίες, ὅπως κράσπεδο, πτερύγιον, διόζωμα.
γύρος τοῦ ἁλωνιοῦ, ποδόγυρος, «κινητὸν φύλλον τραπέζης» (Ἄνδρος). Τις πιὸ πάνω πλη-
ροφορίες ὁφείλουμε στὸν φίλον γλωσσολόγο Γ. Ι. Τσουνίδαν. Βλ. καὶ Ζήσ. Α. Τζατζά-
νου. Περὶ τῶν λαϊκῶν τεχνικῶν ὄρων, σ. 188 (σχ. 397): «Ποδιά (ἡ): ποδέα < ἄρχ. ποδεῖον.
Στηθαῖον παραθύρου».

μέ ιδιαίτερη ἐπιμέλεια πλακοστρωμένο, σχεδιάστηκε στὸ τοπογραφικό μας (εἰκ. 2) ἐνδεικτικά ἓνα ἀλώνι, εἰδικώτερα δὲ ἐπειδὴ στὴν παρυφή του σώζονται ἔχνη λιθόκτιστου τειχίσματος.

Στὸ ἀλώνι αὐτοῦ τοῦ τόπου, λέει ἡ παράδοση, ὅπως μᾶς τὴν μετέδωσε ὁ λαμπρὸς φίλος καὶ ἀκούραστος συνεργάτης Γιάννης Ἡλιόπουλος, (οὔτε λίγο, οὔτε πολὺ) ἀλώνιζαν 8 μὲ 9 φοράδες πλάϊ-πλάϊ, σὲ τρεῖς (3) σειρές, ἢ μιὰ πίσω ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἔτσι μπορεῖ νὰ προκύψει ἓνα διπλὸ συμπέρασμα: ὅτι καὶ θημωνιὲς γι' ἀλώνισμα θὰ σωρεύονταν πολλές, καὶ ὅτι μεγάλη θὰ ἦταν ἡ ἀνάγκη γρήγορου καὶ ἐπιτακτικοῦ ἀλωνίσματος.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τοῦ μεγάλου πλατώματος ἦταν πλακοστρωμένη. Ἔτσι μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε ὅτι πραγματοποιούνταν συγχρόνως περισσότερα τοῦ ἑνὸς ἀλωνίσματα καὶ εἰσοδεύονταν πολλαπλάσια γεννήματα.

Εἰκ. 23. Χωματοληψία σὲ βάθος ἄλλαξε τὸ νότιο πρηνὲς ἐξάρματος μὲ τὸ Ὄθωμανικὸ συγκρότημα (1997)

3. Πρόταση αναπαράστασης κτισμάτων

Πολλές ενδείξεις (που ήδη παρατηρήσαμε) και πληροφορίες (που εν συνεχεία θα δοῦμε) μᾶς ὁδηγοῦν στὴ βάσιμη ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα ὄχυρὸ συγκρότημα. Εἶπαμε ἤδη ὅτι οἱ τοῖχοι πρὸς βορρὰν τῶν κτηρίων Α καὶ Β (τῆς κατοικίας καὶ τῆς ἀποθήκης) βρίσκονταν ἐπὶ κοινῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς («περασιά»), καὶ ὅτι μᾶλλον συνδέονταν μὲ ἐνιαῖο τοῖχο. Τὸν τοῖχο ὅμως αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ διατρυποῦσε τοξωτὴ αὐλόθυρα. Γιατὶ εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀπὸ ἐδῶ, λόγῳ ὁμαλότητας τοῦ ἐδάφους, θὰ ἦταν ἡ κύρια πρόσβαση. Ἀλλὰ παράλληλα, λόγῳ τοῦ εὐπρόσβλητου ἀπὸ ἐξωτερικὴ ἀπειλὴ τὸ συγκρότημα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, νὰ ἦταν κλειστὸ (ἐκτὸς τῆς εἰσόδου) καὶ ὀχυρωμένο καὶ εἶχε πράγματι, ὅπως εἶδαμε, τὸ πρόσκτισμα-πυργίσκο. Τὸ πῶς τὸ ὑποθέτουμε καὶ τὸ φανταζόμαστε τὸ δείχνει τὸ σκαρίφημα στὴν εἰκ. 23. Οἱ ἄλλες τρεῖς πλευρὲς εἶναι ἀπὸ τὴ φύση τους ὀχυρές, ἀλλὰ μπορούσαν στὰ ἄδυστα σημεῖα τους νὰ ἐνισχυθοῦν μὲ τοίχους, ἔγνη τῶν ὁποίων, —ἔστω ἰσχνὰ— νομίζουμε ὅτι διακρίναμε. Σημειώνεται ὅτι χωματοληψία σὲ βάθος ἔχει διαταράξει ἔντονα τὸ ἀρχικὸ νότιο πραινές, παρασύροντας ἴσως ὑπάρχοντα οἰκοδομικὰ κατὰλοιπα (εἰκ. 23Α, βλ. καὶ στὴν εἰκ. 2 τὴν διατάραξη τῶν ὁμαλῶν ἰσοῦψῶν καμπυλῶν τοῦ ἐδάφους).

4. Τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ τῆς περιοχῆς

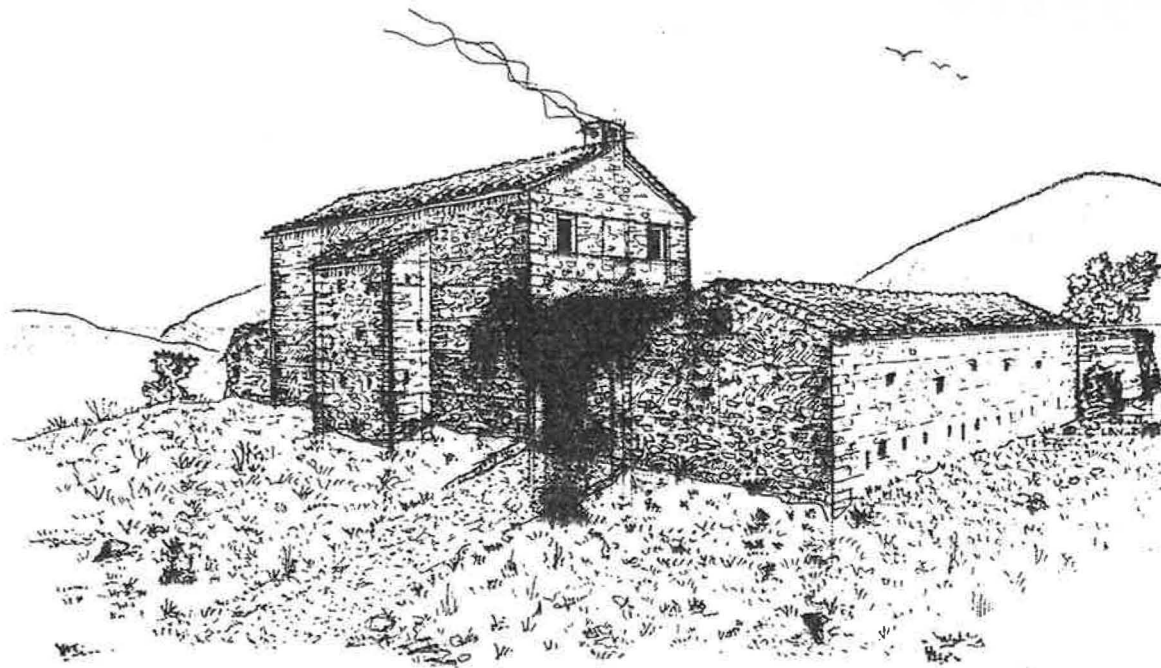
Ἡ ἀκριβὴς θέση στὴν ὁποία βρίσκονται τὰ κτίσματα συγχέεται στὴ συλλογικὴ μνήμη τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ Εὐπαλίου. Οἱ περισσότεροι νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν τοποθεσίαν μὲ τὴν εὐρύτερη τοπωνυμία «Σερβέλι, τό» ἢ (μὲ τὸν φωνηεντισμὸ τῆς προφορικῆς ντοπιολαλιᾶς) «Σιρβέλι, τό» ἢ «Σιριβέλι, τό». Ἄλλοι προσδιορίζουν γενικότερα τὴν περιοχὴ μὲ τὴν ἀγιωνυμία «Ἀι Νικόλας, ὅ» ἢ μὲ τίς ὀνομασίες τῶν πλησιεστέρων ὄρειων ὄγκων, ὅπως «Παλιοβούνα, ἦ» ἢ «Κούμαρος, ὅ» κλπ. Στούς τοπογραφικοὺς χάρτες τῆς περιοχῆς εἶναι εὐκολότερος ὁ προσδιορισμός. Ἀριστερὰ τοῦ ὁδικοῦ δικτύου Ναυπάκτου - Λιδωρικίου σ' ἓνα νοητὸ τετράπλευρο ποὺ σχηματίζουν ὁ οἰκισμὸς Γρηγορή-

τικά, ὁ ὄρεινός ὄγκος τῆς Δεξαμενῆς καὶ οἱ πρῶτοι ὄρεινοὶ ὄγκοι Κούμαρος (στὰ δυτικά) καὶ Παλιοβούνα (στὰ ἀνατολικά)⁶. Τὸ ρέμα ποὺ περνᾷ ἀνάμεσα στοὺς ὄρεινους ὄγκους Δεξαμενὴ καὶ Κούμαρος, δίπλα ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη, καὶ ποὺ ὀνομάζεται «Καρυώτης» ἢ «Καρυώτικο ρέμα», ἀγγίζει τὰ χαμηλότερα σημεῖα τοῦ λόφου πάνω στὸν ὁποῖο βρίσκονται τὰ ἐρείπια, καὶ τὸ ἔξαρμα βρίσκεται στὸν ἄξονα τῶν τριγωνομετρικῶν σημείων «Παλιοβούνας - Κούμαρου», ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ σὲ παλαιότερο στρατιωτικὸ χάρτη τοῦ Γαλλικοῦ Ἐπιτελείου Στρατοῦ (εἰκ. 5) σημειώνεται ἡ θέση Hagios Nikolaos. Ἔτσι δὲν εἶναι ἀνακριβὴς ὁ τοπογραφικὸς προσδιορισμὸς ποὺ ἀναφέρεται στὴν περιοχὴ, ἀσφαλῶς ἀπὸ ἐπίδραση τοῦ γειτονικοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ποὺ ὅπως ἔχει προταθεῖ μὲ ἀδειασεῖστα στοιχεῖα⁷, ἦταν ἀφιερωμένος ἀρχικὰ στὸν Ἅγιο Νικόλαο.

Ἡ τοπωνυμία «στοῦ Σερβέλ» ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς κατοίκους - ἢ τουλάχιστον ἐχρησιμοποιεῖτο στὸ παρελθόν - ἀνταποκρίνεται ἐν μέρει στὰ πραγματικὰ δεδομένα. Ἡ πραγματικὴ τοποθεσία «Σερβέλι» βρίσκεται ψηλότερα, σὲ ἀμφιθεατρικὴ θέση τῆς πλαγιᾶς, πάνω ἀπὸ τὸ «Σερβελιώτικο ρέμα», τὸ ὁποῖο χύνεται στὸν «Καρυώτη». Ἐκεῖ ὑπῆρχε τὸ ἐρειπωμένο παλιὸ χωριὸ Σερβέλι ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται ὑπόλειμμα ἀπὸ ἓνα σταθερὸ ὀριοθετικὸ σημεῖο, τὴ Σερβελιώτικη μεσαιωνικὴ βρύση στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ χωριοῦ καὶ λιθωροὶ ἀπὸ παλαιότερα σπίτια. Ἡ γειτνίαση μὲ τὸ πλάτωμα πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκονται τὰ κτίσματα εἶναι ἄμεση. Οἱ κῆποι καὶ τ' ἀμπέλια τοῦ χωριοῦ βρίσκονταν σ' ἓνα πλάτωμα καλλιεργήσιμης γῆς μὲ ὀπωροφόρα ποὺ ἓνα μικρὸ ρυάκι τὸ χωρίζει ἀπὸ τὴ συνέχεια καὶ τὴν κορύφωση τοῦ ὄρεινοῦ συγκροτήματός μας στὴν ἐρειπωμένη ἐκκλησία

6. Βλ. εἰκ. 1 καὶ 5 ἐδῶ.

7. Βλ. Β. Κατσαροῦ, *Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλσιο Δωρίδος*, σ. 20-21, 25 κ.έ. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κοντὰ στὸ Εὐπάλσιο Δωρίδος. Προβλήματα ἀναθεωρήσεων*, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, Athènes-1976, II. Art et Archéologie, Communications, Athènes 1981, σ. 250-250. Τοῦ ἴδιου, *Γύρω ἀπὸ τὴ μοναστικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς Νικηάκτου στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Ναυπακτικά 6* (1992/93), Ἀθήνα 1994, σ. 125. Γιὰ τὸ μνημεῖο ἔχει ἐτοιμαστῆ εἰδικὴ ἐπιστημονικὴ μονογραφία, ποὺ ἐλπίζουμε σύντομα θὰ δοθεῖ στὸ τυπογραφεῖο.

Είκ. 24. Τὸ Ὄθωμανικὸ ἀρχιτεκτονικὸ συγκρότημα στὴ θέση «Σερβελῆ». Ἀναπαράσταση τῆς νεότερης οἰκοδομικῆς του φάσης, κατὰ τὸν 19ον αἰ. ᾽Αποψὲ ἀπὸ βορειοδυτικά. (Σχέδιο Α.Π. τῶν Φώτων 1999)

τοῦ Ἀγίου Χαραλάμπους. Ἐτσι ἡ σχέση γειτονίας τῶν τοπωνυμίων «Αἱ Νικόλας» καὶ «Σερβέλι» δικαιολογεῖ τὴ γενίκευση στὴ συλλογικὴ μνήμη τῶν περιούκων.

Ἡ εὐφορία τῆς γῆς ποὺ εὐνοεῖ τὶς καλλιέργειες τῶν σιτηρῶν καὶ τῶν δημητριακῶν διατηρεῖται στὴν ἀνάμνηση τῶν παλαιότερων κατοίκων καὶ μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα ἀπὸ τὴ μορφολογία τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ἐδάφους. Ἐτσι ἐξηγεῖται γιατί ἡ περιοχὴ στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους καὶ τὴν Τουρκοκρατίᾳ φαίνεται νὰ ἦταν πυκνότερα κατοικημένη.

Ἀριστερὰ τοῦ χωριοῦ Σερβέλι βρίσκονταν τὰ Κατιλείικα σὲ ἀπόσταση 2 περίπου χλμ. ΒΔ. Δεξιὰ τὸ χωριὸ Καρδάρ. Πίσω ἀπὸ τὸν ὄρεινὸ ὄγκο τοῦ Σερβελιοῦ τὰ χωριὰ Κάτω καὶ Ἀνω Καρυά, ὅπου διατηροῦνται ἀκόμη ἐρειπωμένα μνημεῖα τοῦ 18ου-19ου αἰώνα. Ἡ ἀνθρωπογεωγραφικὴ κατάσταση στὴν περιοχὴ ἀπεικονίζεται καλύτερα στὸ ἔργο τοῦ Pouqueville⁸, ὅπου τὸ χωριὸ σημειώνεται σὲ στατιστικὸ πῖνακα ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐδῶ τὰ χωριὰ ἐμφανίζονται τὴν ἀκόλουθη δημογραφικὴ κατάσταση:

Zaravelli (=Σερβέλι) :	16 οἰκογένειες
Καρδάρ: (Kardari)	10 »
Πάνω καὶ Κάτω Καρυά:	20 » (Πάνω) + 30 (Κάτω)
Hagios Nikolaos:	12 »

Σὲ χάρτη ποὺ τυπώθηκε τὸ 1834, συμπληρώθηκε στὰ 1865 καὶ δημοσιεύθηκε τὸ 1876, ἀποτυπώνεται καλύτερα ἡ θέση τῶν χωριῶν. Δὲν ὑπάρχουν πλέον περιθώρια ἀμφιβολιῶν στὴ δύσκολη ἀναζήτησις τῶν τόπων. Ἡ προβληματικὴ ἐρμηνεία τῆς προέλευσης τοῦ τοπωνυμίου Zaravelli ἢ Karavel Kaly, ὅπως διαπιστώθηκε ἤδη⁹, δὲν εἶναι παρὰ ἡ παραφθορὰ τῆς τοπωνυμίας τοῦ χωριοῦ Σερβέλι (τὸ πρῶτο: Zaravelli) καὶ τῆς παράλληλης συνεκδοχῆς τῶν δύο γειτονικῶν τοπωνυμίων Σερβέλι καὶ Κανλῆ (τὸ δεύτερο: [Karavel] Kaly) ποὺ ἐντοπίζεται στὸ Σουλτανικὸ φερμάνι τοῦ Μαχμούτ Α' (1750) τὸ ὁποῖο προσδιορίζει τὸ

8. Βλ. F.-C.-C.-H.-L. Pouqueville, Voyage de la Grèce, τόμ. 4, Paris 1826, σ. 50-51· πρβλ. καὶ σ. 45.

9. Βλ. Β. Κατσαροῦ, Ἡ μοναστικὴ ζωὴ τῆς περιοχῆς Νικηπάρχου, σ. 149.

τσιφλίκι Καραμπά, τὸ γνωστὸ μας ὡς σήμερα σωζόμενο τμηματικὰ ὡς «Καραμπάσι»¹⁰, «πλησίον τῶν χωρίων Κωνσταντίν Κανλῆ καὶ Σερβελῆ»¹¹. ἀσφαλῶς τὸ πρῶτο τουρκικὸ τοπωνύμιο «Κιουστέντίν Καν'λῆ», ἴσως καὶ τὸ δευτέρου ποὺ μοιάζει μὲ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο. Τὸ χωριὸ Κανλῆ τείνουμε νὰ ταυτίσουμε μὲ τὰ ἀναφερθέντα γειτονικὰ Κατιλείκα. Ἡ τοπογραφικὴ γνώση τῆς περιοχῆς δὲν παρουσιάζει σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπιο ἔλεγχο τῶν πραγμάτων, ἰδιαίτερες δυσκολίες.

4.2. Τὰ ἱστορικὰ δεδομένα

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα γιὰ τὴ γνώση τῆς γενικῆς κατάστασης στὴ συγκεκριμένη περιοχὴ εἶναι λίγο πολὺ προσδιορισμένα. Ἡ μελέτη τῶν ἐγγράφων τῆς γειτονικῆς μονῆς Βαρνάκοβας, ἡ ἱστορία τῆς ὁποίας εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἔρευνες τοῦ Διογένη Ξανάλατου¹², τοῦ Πέτρου Καλονάρου¹³, τοῦ Ι. Γιαννόπουλου¹⁴ καὶ τέλος τοῦ Κ. Ντόκου¹⁵ φώτισε πολλὰ ἀπὸ τὰ γενικότερα ζητήματα ἱστορίας τῶν χρόνων τῆς Βενετοκρατίας¹⁶ καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, τόσο στὴν εὐρύτερη περιοχὴ ὅσο καὶ στὴν πιὸ περιο-

10. "Ο.π., σ. 149 ἀριθ. 6, σ. 154 ἀριθ. 7.

11. "Ο.π., σ. 147-149, ἀριθ. 5. Τὸ ἔγγραφο πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Διογένη Ξανάλατο, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς ἐν Δωρίδι Ἱερᾶς Μονῆς Βαρνάκοβας, Ἑλληνικά 11 (1939) 42-44, ἀριθ. 28. Βλ. καὶ Π. Π. Καλονάρου, Ἱερὰ Μονὴ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἡ ἐπιλεγμένη Βαρνάκοβα. Ἱστορία - Τέχνη - Ἐγγραφα, Ἀμρυσσα 1957, σ. 163-164, ἀριθ. 13.

12. Βλ. Διογένη Ξανάλατο, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα, ὁ.π., Ἑλληνικά 11 (1939) 13-66.

13. Π. Π. Καλονάρου, ὁ.π., σ. 11.

14. Ἰωάννου Γιαννοπούλου, Ἀνέκδοτα ἐνετικά ἔγγραφα τῆς ἐν Δωρίδι μονῆς Βαρνάκοβας (1688-1698), Ἑπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν, τόμ. Β', Ἀθήναι 1970, σ. 473-531.

15. Κων. Ντόκου, Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684-1699) καὶ ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος, Ἀθήναι 1975.

16. Χρήσιμη γιὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας, ἂν καὶ μὲ ἐπικεντρο τὴ Βόνιτσα καὶ τὴ Δυτικὴ Αἰτωλοακαρνανία, εἶναι καὶ ἡ ἐργασία τοῦ Ἀστέριου Π. Ἀρχογιτῆ, Ἡ Βενετοκρατία στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα (1684-1699). Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, (δακτυλ. διδ. διατριβή), [Ἐπιστημ. Ἐπετ. τῆς Φιλοσ. Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα, ἀριθ. 40], Θεσσαλονίκη 1983.

ρισμένη γεωγραφικά κοιλάδα του Ευπαλίου, όπου διατηρήθηκαν και αρκετές τοποθεσίες μεγάλης τουρκικής ιδιοκτησίας.

Η κατάκτηση της Ναυπάκτου (28 Αυγ. του 1499)¹⁷ έδραίωσε την παρουσία των Τούρκων στην περιοχή του Βενέτικου για μια περίοδο λεγόμενη της πρώτης Τουρκοκρατίας (1499-1687)¹⁸, με την ίδρυση του Πασαλικίου της Ναυπάκτου στο οποίο «υπήχθησαν τὰ Κράβαρα, ἤτοι ἡ βόρειος Ναυπακτία, τὸ Ἀπόκουρον, ἤτοι ἡ περιοχή της Χρυσοβίτσας καὶ Κοσσίνας, τὸ Καρπενήσιον, ὁ Δομοκός, τὸ Πατρατζῆκι (Ὑπάτη) καὶ τὸ Λιδωρίκι»¹⁹ περιοχές που αποσπάστηκαν από το Πασαλίκιον της Ρούμελης²⁰. Ο πασάς του Ίνεπαχτέ ἤλεγχε λοιπόν τις ἐνδιάμεσες περιοχές με μιὰ δύσκολη οὕτως ἢ ἄλλως ἀποστολή. Γιατὶ οἱ Βενετοὶ ἀπὸ τῆ μιὰ καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐνοχλοῦσαν τὴν ἡρεμία τῆς Ὁθωμανικῆς κυριαρχίας. Ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους εὐνοοῦσε τὸ φρόνημα ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων κλεφτῶν ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Σουλτάνο Σουλεϊμάν Β' τὸν Μεγαλοπρεπὴ νὰ ιδρύσει στὸ «Βενέτικον» ἓνα ἀπὸ τὰ 15 «ἀρματολίκια» τῆς Ρούμελης. Ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου (7 Ὀκτ. 1571)²¹ ἀναθέρμανε τὴν ἐξεγέρσεις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν περιφέρεια, ὅπως π.χ. τοῦ Θεοδώρου Μπούα-Γρίβα ἀπὸ τὴν Ἀκαρνανία (1585)²² μετὴν ὑποκίνηση τῶν Βενετῶν ποὺ κατέληξε σὲ ἀποτυχία, ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴ Ναύπακτο οἱ Τούρκοι ἰσχυροποιοῦσαν τὴ θέση τους καὶ μετὴν ἀνογχὴ τῶν Ἀλγερινῶν καὶ Βερβερίνων πειρατῶν²³, ποὺ εἶχαν τὴ φωλιά τους στὸ λιμάνι τῆς Ναυπάκτου,

17. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς* (1453-1821), Ἀθήναι 1869 (ρωτ. ἀντ. Ἀθήναι 1962), σ. 61.

18. Βλ. Ἀ. Βακαλοπούλου, *Εἰσβολὴ τοῦ Καρόλου Η' στὴν Ἰταλία* (1494) καὶ ὁ Δεύτερος Βενετοτουρκικὸς πόλεμος (1499-1503), *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. Γ' [Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχίᾳ (περίοδος 1453-1669). Τουρκοκρατία - Λατινοκρατία], Ἀθήναι 1974, σ. 280-288.

19. Βλ. Π. Π. Καλονάφου, *Βυζάντιον*, σ. 72.

20. Βλ. Γ. Γ. Γιαννοπούλου, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Στερεῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, Ἀθήναι 1971, σ. 34.

21. *Ὁ.π.*, σ. 90.

22. Βλ. Στεφάνου Γ. Παπαδοπούλου, *Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου* (7 Ὀκτωβρίου 1571) καὶ ἡ σημασία της, *Ναυπακτικά* 3 (1986/87) 273-284.

23. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σ. 178-179.

24. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον Γαλαξιδίου ἢ ἱστορία Ἀμυρίσσης, Ναυπά-*

σκορποῦσαν τὸν φόβο καὶ τὸν τρόμο στοὺς χριστιανοὺς κατοικοὺς τῆς περιοχῆς. Ὀνομαστὸς ἀρχηγὸς τοὺς ὁ Ντουράκ Μπέης (Δουράκης) (1640-1668 ἢ ἀκμὴ του)²⁵.

Ἡ ἔκρηξη τῶν μεγάλων συγκρούσεων μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων (Ὁ μεγάλος Βενετοτουρκικὸς πόλεμος 1645-1669)²⁶ γκρέμισε τὴν οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἰσχὺ τῶν Βενετῶν γενικότερα, ἀλλὰ ἰδιαίτερα ὁ νέος Βενετοτουρκικὸς πόλεμος (1684-1699)²⁷, ἃν καὶ ἐπέτυχε γι' αὐτὸν τὸν χῶρο, μὲ τὴν ἄλωση τῆς Ναυπάκτου (24 Ἰουλίου τοῦ 1685), τὴν ἀνακατάληψη καὶ τὴ νέα βενετικὴ κυριαρχία (Ἰούλιος 1687-Φεβρ. 1699)²⁸, ἐπέφερε μεγάλη ἀναστάτωση καὶ ἀκαταστασία στὴν περιοχὴ.

Ὁ ἐπαναστάτης Λυμπεράκης Γερακάρης, συνεργάτης τῶν Τούρκων (1689-1696)²⁹, πείθεται ἀπὸ τὸν ἡγούμενο τῆς Μονῆς Βαρνάκοβας Ἰάκωβο³⁰ νὰ προσχωρήσει στὴν ὑπηρεσία τῶν Βενετῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἀρνητικὸ γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἰδίως μετὰ τὴν συνθήκη τοῦ Κάρολβιτς (26 Ἰαν. 1699)³¹, μὲ τὴν ὁποία ἡ Βενετία ἐπέστρεψε τὶς κτήσεις της στὴ Στερεὰ καὶ τὴν Ἥπειρο στοὺς Τούρκους. Ἡ δήμευση τῆς περιουσίας τῶν Τουρκικῶν κτημάτων μὲ σκοπὸ νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς Χριστιανοὺς μὲ ἀντάλλαγμα τὰ σκληρὰ φορολογικὰ μέτρα δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὰ σχέδια τῶν Βενετῶν ὡς πρὸς τὶς μεταβι-

κτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικίου καὶ τῶν περιχώρων, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετὰ προλεγομένων καὶ ἄλλων ἱστορικῶν σημειώσεων, Ἀθήναι 1864 (φωτ. ἀνατ. Ἀθῆναι 1962), σ. 33-34.

25. Ὁ.π., σ. 153 καὶ 227. Γιὰ τὴν κτηματικὴ περιουσίαν τοῦ Ντουράκ-μπέη στὴ Νάυπακτο καὶ τὴν περιοχὴ τῆς βλ. Π. Π. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, σ. 74-75 σχμ. 3· πρβλ. Β. Κατσαροῦ, Ζητήματα ἱστορίας ἐνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντὰ στὸ Εὐπάλιο Δωρίδου, σ. 40 σχμ. 89.

26. Βλ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Ὁ Κρητικὸς πόλεμος (1645-1669) καὶ ἡ ἐποποιία τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος (1648-1669), Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔ.π., σ. 334-353.

27. Βλ. Κων. Ντόκου, Ἡ Στερεὰ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑνετοτουρκικὸν πόλεμον, σ. 8-34.

28. Βλ. Π. Π. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, σ. 77-80.

29. Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς, σ. 382-383, 394-398, 403-425.

30. Βλ. Π. Π. Καλονάρου, Βαρνάκοβα, σ. 76-77. Πρβλ. Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Ἑνετικά ἔγγραφα μονῆς Βαρνάκοβας, σ. 482-487.

31. Βλ. Ρ. Rycaut, The History of the Turks, τόμ. 3, London 1700, σ. 597. ἔπου δημοσιεύεται τὸ κείμενο τῆς συνθήκης μεταξὺ Βενετῶν καὶ Τούρκων στὴν Ἱταλικὴ γλώσσᾳ.

βάσεις, εκτός από την προνομιακή μεταχείριση των μοναστηριακών κτημάτων της Μονής Βαρνάκοβας, μεσολαβούντος, όπως είπαμε, και του ήγουμένου της Ίακώβου³². Έτσι από το 1700 και έξής μέχρι στις 2 Μαΐου του 1828 οι Τούρκοι επιβάλλονται στην περιοχή και εγκαθίστανται, αρπάζοντας περιουσίες και κτήματα ιδίως της δικαιοδοσίας της Μονής Βαρνάκοβας που συνεργάστηκε με τους Βενετούς³³. Σφίγγουν επίσης τον κλοιό σε περιοχές και χωριά από τα όποια προσδοκούσαν οικονομικά όφελη και επέβαλλαν αυστηρότερο οικονομικό έλεγχο³⁴. Το αποτέλεσμα ήταν να πυκνώσουν οι αντιδράσεις των χριστιανών, με την αναβίωση του φαινομένου των κλεφτών ο οποίος να αναδεικνύει χυρεία όνομαστών όπλαρχηγών (Βλαχοθανάσης, Ξυλικιώτης, Σισμάνης, Χορμόβας, Τσάμ Καλόγερος)³⁵. Ο τελευταίος έδρασε στο στενότερο γεωγραφικό πλαίσιο της περιοχής που εξετάζουμε³⁶.

5. Η ταυτότητα του αρχαιολογικού χώρου που εξετάζουμε

Η συλλογική μνήμη των κατοίκων και οι προσδιορισμοί «Στά Τούρκ'κα χτίργια» ή «Σαράι» ή «Παλιοςαράϊα» που αναφέρονται στον συγκεκριμένο χώρο και το αρχιτεκτονικό σύνολο που εξετάζουμε αποκρυσταλλώνει την έντύπωση ότι τα κτίσματα συνδέονται με την τουρκική παρουσία εδώ σε μια εποχή πολύ πρώιμη που χάνεται μέσα στις παραδόσεις των παλαιότερων κατοίκων του χώρου. Έχουμε καταγράψει σχετική παράδοση μεταφερμένη από πολλούς ηλικιωμένους κατοίκους και πρόσφατα (από τους Άλέξη Άλεξανδρή και Γιάννη Ήλιόπουλο) αλλά και από παλαιότερες έρευνες (άφηγήσεις του αιώνόβιου Παναγιώτη Καρβέλλα, του Θεόδωρου Ζέρβα και της Χρυσούλας Πλέσσια κ.ά.) την έξης συνοπτική αφήγηση:

32. Βλ. Ι. Γ. Γιατροπούλου, Ένετικά έγγραφα της μονής Βαρνάκοβας, σ. 486.

33. "Ο.π.", σ. 487-488. Βλ. ακόμη, Π. Π. Καλονόρου, Βαρνάκοβα, σ. 81-159.

34. "Ο.π.", σ. 156-157.

35. "Ο.π.", σ. 82-83 και σημ. 2.

36. Τη σπηλιά του Τσάμ-Καλόγερου σε απότομο και δυσπρόσιτο μέρος της περιοχής του χωριού Νέα Κούκουρα είχε επισκεφτεί παλιότερα ο Β. Κατσάρος συνοδευόμενος από τον ακούραστο έρευνγητή του τόπου, δάσκαλο-λαογράφο Ιωάννη Ήλιόπουλο.

Στὸ «Σαράϊ» ζοῦσε ἓνας τοῦρκος ἀγὰς ποὺ τὸν ἔλεγαν Σουλεϊμὰν πασᾶ (σουλὲς ἦταν τὸ παλιὸ Εὐπάλιο) ταμπουρωμένος, καὶ κανένας δὲν μποροῦσε νὰ τοῦ τό πάρει. Ὅμως ἤρθε ὁ καιρὸς καὶ τοῦ τὸ πῆραν μὲ πονηριά. Μιὰ γυναίκα ἀπὸ τὸ γειτονικὸ νερόμυλο δίπλα στὸ ρέμα τὸ Καρυώτικο ἔβαλε ἓνα μαξιλάρι στὴν κοιλιὰ παριστάνοντας τὴν γκαστρομένη καὶ χτύπησε τὴν πόρτα τοῦ ἀγᾶ νὰ πάρει τὸ χαρτὶ νὰ πάει στὴ Ναύπακτο τάχα γιὰ νὰ γεννήσει. Κάτω ἀπ' τὰ ροῦχα της εἶχε μπιστόλα κι ὅταν ἡ πόρτα ἀνοιξε πετάχτηκαν οἱ Ἕλληνες, ἀγανακτισμένοι Καρυῶτες κι ἀπ' τὰ γύρω χωριά ποὺ τοὺς ἄρπαζε τὰ χωράφια καὶ τὸν καρπὸ, μπουκάραν μέσα καὶ σκότωσαν τὸν ἀγᾶ καὶ τοὺς στρατιῶτες του!»³⁷.

Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε τὴ θέση της ἐδῶ ἐὰν δὲν ὑπῆρχε καὶ γραπτὴ ἀναλογία σὲ «Ἱστορικὸ σημείωμα» τοῦ Ἀνδρέα Καρκαβίτσα ποὺ πρωτοδημοσιεύτηκε στὸ περιοδ. Ἑστία (5.2.1889)³⁸. Σύμφωνα μὲ τὸν Καρκαβίτσα, ποὺ φαίνεται νὰ γνωρίζει καλὰ τὴν περιοχὴ ἴσως καὶ ἀπὸ συγγενικοὺς δεσμοὺς μὲ ἀνθρώπους τοῦ χώρου:

«Ὁ Σταματάκης μετὰ τὴν ἀτυχῇ αὐτὴν συμπλοκὴν ἐπέστρεψεν εἰς Ξυλογαῖδάραν διατροίφας ἐκεῖ τρεῖς μῆνας. Μετὰ ταῦτα παρεσκευάσθη καλῶς καὶ συλλέξας νέους ὁπαδοὺς ἐπορεύθη πρὸς συνάντησιν τοῦ Ἀνδριτσου, ἀκμάζοντος τότε εἰς πολέμους καὶ θριάμβους καθ' ὅλην τὴν Λεβαντίαν. Οἱ δύο ἀρχηγοὶ διῆλθον ἤδη τὴν Δωρίδα, τὴν Ἀκαρνανίαν, τὸν Βάλτον, συναντῶμενοι εἰς τὴν πορείαν των καὶ μὲ ἄλλους ἀρχικλέφτας καὶ κατέληξαν ὅλοι εἰς Ὀλυμπον. Ἐκεῖ τότε ἔσπευσε καὶ συνηνώθη μετ' αὐτῶν καὶ ὁ Μηλιώτης, καὶ ὡς μνημονεύει τὸ τραγοῦδι ἐπορεύθησαν εἰς Ταράτσαν. Λέγεται δὲ οὕτω τοποθεσία τις πλησίον τῆς Λαμίας ὅπου ἤδρευεν ὁ Κιαμίλμπεης.

Μετὰ τὴν ἀρκετὴν αὐτὴν φορολογίαν ἀγάδων τῆς Λαμίας οἱ κλέφται κατῆλθον εἰς Δωρίδα πάλιν καὶ συνεπλάκησαν πρὸς πολλοὺς ἐκ Ναυπάκτου τουρκαλβανοὺς εἰς τοῦ Σουλ τὸ Ζευγάρι. Τὸ μέρος τοῦτο κεῖται τρεῖς ὥρας μακρὰν τῆς Ξυλογαῖδάρας πλησίον τοῦ Μόρονου καὶ

37. Δὲν τηρήθηκε ἡ ἀπόδοση τοῦ κειμένου στὴν προφορικὴ καταγραφή ποὺ ὑπακούει στὴ φωνητικὴ τῶν βορείων ἰδιωμάτων (μὲ ἔντονο τὸ ριζιόφωνο τῆς κώφωσης) γιὰ λόγους εὐρύτερης πρόσληψης τοῦ περιεχομένου.

38. Βλ. τὴν Ἀνδρέα Καρκαβίτσα, Ἀπαντὰ, φιλολογικὴ παρουσίασις - ἐπιμέλεια Στράτος Χωραφῆς, ἐκδ. Καπόπουλος, τόμ. 3, Ἀθήνα 1973, σ. 417-423.

ἦτο κτῆμα τούρκου τινὸς προκρίτου Σουλ καλουμένου με πύργον ὀχυρόν. Οἱ κλέφται ἀφοῦ ἐπάλαισαν ἐπὶ πολὺ ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὸν πύργον. Οἱ τουρκαλβανοὶ ἐπὶ δύο ἡμερονύκτια ἔμειναν πολλὰς ἐφόδους ἐπιχειροῦντες κατὰ τοῦ πύργου καὶ πάντοτε ἀποκρουόμενοι. Οἱ κλέφται ὅμως μὴ ἔχοντες πολεμοφόδια καὶ νερὸν ἠναγκάσθησαν νὰ περάσωσι ξιφῆρεις μέσα ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς καὶ διευθύνθησαν πρὸς τὴν Ναύπακτον. Ἐκεῖθεν δὲ εὐρόντες πλοῖα ἐπεραιώθησαν εἰς τὴν πελοποννήσιακὴν παραλίαν»³⁹.

Ἀπὸ τῆ γενικῆ μορφολογία τῶν κτισμάτων καὶ τοῦ χώρου καθὼς καὶ τὶς σχετικὲς παραδόσεις ὀδηγούμεστε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῶν κτισμάτων ἦταν ἐγκατεστημένος Τοῦρκος ἔνοικος ιδιοκτήτης ἢ διαχειριστὴς σὲ μιὰ ἀπροσδιόριστη λειτουργία τοῦ χώρου ποὺ ἀπαιτεῖ νὰ λύσουμε δύο βασικὰ προβλήματα.

6. Προβλήματα ἐρμηνείας

Δύο εἶναι τὰ βασικὰ προβλήματα ἐρμηνείας ποὺ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν. Τὸ πρῶτο (α) εἶναι ἡ διευκρίνηση τῆς λειτουργίας τοῦ χώρου καὶ τὸ δεύτερο (β) εἶναι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ προαναφερθεῖσα ἐρμηνεία, προχωρώντας τώρα καὶ πρὸς τὰ συναφῆ ζητήματα χρονολόγησης. Καὶ τὰ δύο προβλήματα δένονται ἄρρηκτα μαζί, ἀφοῦ τὸ ἓνα εἶναι συνάρτηση τοῦ ἄλλου.

Μὲ δεδομένο —ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε— ὅτι τὸ κτήριο Α εἶναι ἓνας χῶρος κατοικίας καὶ ὅτι τὸ κτήριο Β εἶναι χῶρος μᾶλλον ἀποθήκης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ τὶς πληροφορίες ὅτι τὰ γύρω ἐδάφη φημίζονται γιὰ τὴν πλούσια καὶ καρπερὴ παραγωγὴ σταριοῦ καὶ ἄλλων δημητριακῶν, θὰ πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ συγκρότημα (κατοικία καὶ ἀποθήκη) συνδέονται μὲ τὴ συγκέντρωση ἀγροτικοῦ προϊόντος παραγωγῆς σιτηρῶν, τῆς κατ' ἐξοχὴν καλλιέργειας στὴν γύρω περιοχὴ.

Δὲν ἀντιτίθεται σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα τὸ σύστημα ἐξαερισμοῦ τῆς

39. "Ο.π., σ. 421-422.

ἀποθήκης μὲ τὰ πολλὰ χαμηλὰ ἀνοίγματα ποὺ δὲν χρησίμευαν τόσο ὡς φωτιστικά, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ χρῆση τους καὶ γιὰ ἀμυντικούς σκοπούς.

Συμπέρασμα: Σὲ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα, κάποιος ποὺ φροντίζει γιὰ τὴ συναγωγή τοῦ σταριοῦ ἢ γενικότερα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς χτίζει καὶ μιὰ κατοικία δίπλα καὶ διαμένει ἐπὶ τόπου γιὰ τὴ διεκπεραίωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἢ τῆς ἀποστολῆς.

Ἄν θέλουμε νὰ ἀναζητήσουμε τὸν ρόλο τοῦ συγκεκριμένου «Ὁθωμανοῦ» ἰδιοκτήτη ἢ ἑνοίκου ἓνα ἄλλο σημαντικὸ στοιχεῖο μᾶς βοηθᾷ νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ ἀξιοπρόσεκτη ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη κατεύθυνση: τὸ τεράστιο ἄλωνα ποὺ ἀπλώνεται ὡς προαύλειος χῶρος στὴν ὄχυρὴ ἀπὸ τὴ θέση τῆς τοποθεσίας. Ἡ ὅλη ὀργάνωση τῶν δεδομένων τοῦ χώρου μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ὀρισμένες σκέψεις:

α) ὁ ἰδιοκτήτης ἢ ἑνοίκος εἶναι «μεγαλοκτηματίας» Τοῦρκος τσιφλικὰς ποὺ συγκεντρώνει τὴν πλούσια παραγωγή τῶν δικῶν του ἢ καταπατημένων κτημάτων καὶ τὴν ἀποθηκεύει. Παράλληλα μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ μὲ δανεισμὸ τῆς χρήσης τοῦ ἄλωνιοῦ καὶ τοὺς ἀγρότες-γείτονες τῶν κτημάτων του γι' αὐτὸ καὶ τὸ πλακόστρωτο λειτούργησε ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς ὡς τὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας.

β) Ὁ ἑνοίκος δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἐπόπτης τῆς παραγωγῆς στὴν περιοχὴ, ἐνεργώντας γιὰ λογαριασμὸ κάποιου ἄλλου ὁ ὁποῖος τοῦ ἔχει ἀναθέσει τὴν ἐπιστάσια καὶ τοῦ παραχώρησε τὴ συγκεκριμένη ἀρμοδιότητα.

γ) Ὁ ὁ ἑνοίκος εἶναι φορολογικὸς ὑπάλληλος ποὺ συγκεντρώνει τὴν παραγωγή σ' αὐτὸν τὸ χῶρο καὶ ἐκτελεῖ ὑπηρεσία, ὅπως ἡ ἐπιβολὴ τῆς δεκάτης ἐπὶ τῆς παραγωγῆς. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ εἶναι κάποιος ἀξιοματοῦχος πρὸς τὸν ὁποῖο συγκεντρώνεται καὶ συμπυκνώνεται ἡ ὀργὴ τῶν ἀγανακτισμένων Χριστιανῶν, ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὶς παραδόσεις.

Τέλος, δὲν ἀποκλείεται ἓνας συνδυασμὸς ἀπὸ τὶς παραπάνω ὑποθέσεις. Ἄν λοιπὸν ἔτσι ἔχουν τὰ πράγματα τότε ἡ ἐποπτεία γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν δηλώσεων τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς στὴν πράξη, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ ἐλέγχεται ἐπὶ τόπου τὸ φορολογητέο εἰσόδημα ἀποκτᾷ διαστάσεις ἐνὸς ἀπτοῦ οἰκονομικοῦ φαινομένου καὶ τοῦ τρό-

που με τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ στὴ συγκεκριμένη περιοχή, τὴν ἄμεση εἰσπραξὴ τοῦ φόρου. Ἡ ἐπιβολὴ τῆς δεκάτης, ποὺ τόσο σκληρὰ ἐπιδίωξαν νὰ ἐφαρμόσουν οἱ Βενετοὶ στὴ δεύτερη βενετικὴ κατοχὴ τῆς περιοχῆς⁴⁰, φαίνεται ὅτι δὲν ἐγκατέλειψαν οἱ ἄλλοι καταπατητὲς τοῦ χώρου, οἱ διάδοχοί τους Ὁθωμανοί⁴¹, ποὺ σιγὰ σιγὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ μονιμότερή τους ἐγκατάσταση στὶς ἐλληνικὲς περιοχὲς καὶ ποὺ νωρίτερα ἦταν γι' αὐτοὺς δυσπρόσιτες ἢ καὶ ἀπρόσιτες.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὴν τελευταία διαπίστωση παρακολουθεῖ τὸ ἀρχιτεκτονικὸ πρόβλημα καὶ τὴ χρονολογικὴ ἑνταξὴ τῶν μνημείων μετὰ τὴν ὁποία κλείνουμε αὐτὴ τὴν ἀνακοίνωση.

7. Ἡ χρονολόγηση

Τὰ παραπάνω ἐκτεθέντα ἱστορικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ συγκρότημα πρέπει πιθανότατα νὰ ἀνάγεται στοὺς χρόνους τῆς Β' Τουρκοκρατίας στὴν περιοχή, καὶ μάλιστα στοὺς πρώτους μετὰ τὴν κατάκτηση στὰ 1700. Στὴν ἀρχικὴ ἐκείνη περίοδο θὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ὄντως ὀχυρὴ κατοικία. Τὴν κατοικία αὐτὴ πιθανότατα ἐπροστάτευε, ὅπως εἴπαμε, περιβολότοιχος ποὺ ἔνωνε βόρεια τὰ κτήρια Α καὶ Β καὶ ξεκινώντας ἀπ' αὐτὰ με δύο σκέλη πρέπει νὰ περιέβαλλε καὶ τὸν ἀλωνιστικὸ χῶρο. Εἶδαμε στὴν παρυφὴ τοῦ ἀλωνιοῦ θεμέλιο λιθόκτιστου τοίχου, ποὺ ἂν δὲν εἶναι λείψανο ἀναλήμματος, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπομεινάρι τοῦ ὑποτιθέμενου περιβολότοιχου.

Παράλληλα στὴν ἀρχικὴ ἐκείνη περίοδο εἶναι ἀδιανόητο νὰ ὑπῆρχαν τόσα καὶ τέτοια παράθυρα στὸν ὄροφο τοῦ κτηρίου Α. Τὸ ἀνοιγμα

40. Βλ. *I. Γ. Γιαννοπούλου*, Ἑνετικὰ ἔγγραφα τῆς μονῆς Βαρνάκοβας, σ. 480.

41. Βλ. σχετικὰ *Βέρα Μονταφτισίεβα*, Ἀγροτικὲς σχέσεις στὴν Ὁθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (15ος-16ος αἰ.), ἑλλην. μτφρ. *Ὀρτανία Ἀστρινάκη - Εὐαγγελία Μπαλτζή*, ἐκδ. Πορεία, Ἀθήνα 1990, κυρίως σ. 235-237 καὶ 268-270 καὶ passim (βλ. σ. 320 λ. δεκάτη). Γιὰ τὸν δεκατισμὸ στὸ ἄλωνα βλ. *John Christos Alexander*, *Toward a History of post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa. 1600*, Athens 1985, σ. 341· βλ. καὶ σ. 490-491.

αὐτῶν τῶν κουφωμάτων πρέπει νὰ ἔγινε σὲ μιὰ ἐποχὴ ἡρεμίας – ἂν ὑπῆρξε τέτοια – ἴσως πρὸς τὸ τέλος τῆς Τουρκοκρατίας· εἴτε μετὰ ἀπ' αὐτήν, ἀπὸ νωρίς, μεταγενέστερους ἐνοίκους.

Μὲ ἀντικειμενικότερα κριτήρια ἴσως φωτιστεῖ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα περισσότερο ἀπὸ τὴ μελέτη ἑνὸς ὀθωμανικοῦ μαχαιριοῦ, μὲ μῆκος λάμας 19,7 ἐκ. καὶ πλάτος 3 ἐκ., ποὺ βρέθηκε ἐφέτος (1997) σὲ μεγάλο βάθος λαθρυνασκαφῆς ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους μεταξὺ τῶν κτηρίων Α καὶ Β, κατασχέθηκε ἀπὸ τὴν Ἀστυνομία Εὐπαλίου καὶ φυλάσσεται μέχρις ἐκδικάσεως τῆς ὑποθέσεως στὸ Πρωτοδικεῖο Ἀμφισσης⁴².

Τέλος, ὁ καθαρισμὸς τοῦλάχιστον τοῦ χώρου – γιὰ νὰ μὴν ἀναφεροῦμε σὲ ἀνασκαφή –, θὰ συνέβαλε ὁπωσδήποτε στὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴ ἔρευνα.

42. Συγκινητικὴ ἦταν ἡ ἀνταπόκριση τῶν ἀρχῶν (Εἰσαγγελία Πρωτοδικῶν Ἀμφισσης) πρὸς τὸ αἶτημά μας νὰ δοῦμε τὸ εὑρημα τῆς λαθρυνασκαφῆς. Ἡ καμπυλοειδὴς λάμα τοῦ μαχαιριοῦ θυμίζει τὰ λεγόμενα «τουρκομάχαιρα». Τὸ εὑρημα ὅμως ἀπαιτεῖ διεξοδικότερη ἔρευνα. Εὐχαριστοῦμε τὴν κ. Καίτη Στάμου γιὰ τὴν πρόθυμη συνδρομὴ της νὰ «ἀνακαλύψουμε» τὸ εὑρημα μέσα ἀπὸ τὴν ἀνίχνευση τῶν πραγματικῶν τεκμηρίων τῆς δικογραφίας. Ἀλλὰ καὶ στὸ προσωπικὸ τοῦ Ἀστυνομικοῦ Τμήματος Εὐπαλίου ὀφείλουμε ιδιαίτερες εὐχαριστίες γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ νήματος τῆς λαθρυνασκαφῆς. Πρόσφατα κυκλοφόρησε ἀπὸ τὴν Ἑνωσιὴ Εὐπαλιωτῶν Δωρίδας τὸ βιβλίο τοῦ Γιάννη Ἡλιόπουλου, Εὐπάλιο. Οἱ ρίζες καὶ ἡ πορεία του στὸ χρόνο (στοιχεῖα Ἱστορίας – Λαογραφίας), Ἀθήνα 1998. Στίς σελ. 82, 306 καὶ 307 τοῦ βιβλίου δημοσιεύονται ἐγχρωμες πρόσφατες φωτογραφίες τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος, καθὼς καὶ μία ἀκόμη παράδοση (σ. 305-309) ποὺ σχετίζεται μὲ τὸ χωρὶ ἡ παράδοση αὐτὴ ἀναφέρει ἐπιδρομὴ τῶν Κατσαντωναίων τὸν καιρὸ τοῦ Ἀλῆ-πασᾶ στὸ «Σαράι τ' ἄγᾶ». Μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ βιβλίου εἶχαμε μακρὲς συζητήσεις, ὅταν ἐπισκεφτήκαμε καὶ μελετήσαμε ἐπὶ τόπου τὰ δεδομένα, προτοῦ προβοῦμε στὴν ἀνακοίνωσή μας στὸ συνέδριο τῆς Νευράχτου.

R E S U M E

L'ensemble architectural Ottoman près de Villages médiévaux
«Kanli» et «Serveli» (Eupalion en Phocide).

Les auteurs publient ici un ensemble architectural en ruines de l'époque ottomane. Cet ensemble **ce trouve au Nord-Ouest du Village Eupalion**. Les ruines sont aujourd' hui **visiblés**; ils se conservent en hauteur satisfaisante. Il s' agit d'**une place-domicile et une place-dépôt** aussi. Une large court a été part d'une domicile fortifiée. Les auteurs estiment que cet ensemble a fonctionné comme la place de perception de l'impôt «**decati**» (dîme) pendant les débuts de la domination turque (début du XVIIIe siècle).

A. PETRONOTIS - B. KATSAROS